

164684

T.C.

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

DEONTOLOJİ VE TIP TARİHİ ANABİLİM DALI

ANADOLU UYGARLIKLARINDA TEMİZLİK KAVRAMI VE UYGULAMALARININ EVRİMİ

Şükran SEVİMLİ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMANI

Prof.Dr.İlter UZEL

Bu tez, Çukurova Üniversitesi Araştırma Projeleri Birimi tarafından

SBE. 20002 D. 32 nolu proje olarak desteklenmiştir.

Tez No.....

ADANA-2005

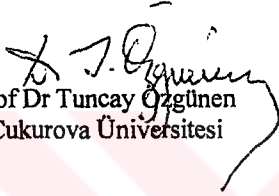
KABUL VE ONAY FORMU

Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü

Deontoloji ve Tıp Tarihi Doktora Programı çerçevesinde yürütülmüş olan **Anadolu Uygarlıklarında Temizlik Kavramı ve Uygulamalarının Evrimi** adlı çalışma, aşağıdaki jüri tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi : 30.06.2005

Prof Dr İlter Uzel,
Çukurova Üniversitesi
Jüri Başkanı

Prof Dr Tuncay Özgünen
Çukurova Üniversitesi

Prof Dr Behnan Alper
Çukurova Üniversitesi

Doç Dr Şahin Aksoy
Harran Üniversitesi

Yar Doç Dr Selim Kadioğlu
Çukurova Üniversitesi

Yukarıdaki tez, Yönetim Kurulunun 24.08.05... tarih ve 16/23-12... sayılı kararı ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Selim POLAT
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı'nda yürütülen doktora programı çerçevesinde yapılan derslerde ve tez konusu belirlemek için yapılan ön araştırmada sağlıkla ve tıpla ilgili temel bir konu olan "temizlik ve hijyen" kavramsal açılımları ve zaman ve coğrafya parametreleri çerçevesinde değerlendirilen bir çalışma olmaması dikkat çekmiştir. Bu nedenle Anadolu uygarlığı özelinde yapılacak bir çalışmanın sağlık, tıp ve kültür tarihi açısından önemli olacağı görüşü benimsenmiştir.

Anadolu Ekvator ile kuzey kutbu arasında, doğal kaynakları zengin Avrupa, Asya ve Afrika'yı birbirine bağlayan geçiş ve yerleşim birimi olması nedeniyle, Anadolu toplumları temel bir çok değişiminde öncüsü konumunda olmuştur. Bu çerçeveyi temel alan çalışmada Hitit İmparatorluğu, İyon Kolonileri-Hellenistik Dönem ve Roma Çağına ait metinler ve arkeolojik bulgular değerlendirilerek toplumların temizlik kavramı açılımları özelinde gerçekleşen evrimi açıklanmıştır. Bu çalışmanın bundan sonra yapılacak araştırmalar için ufuk açıcı olması ümit ve temenni edilmektedir.

Bu çalışmada maddi ve manevi desteklerinden dolayı teşekkür edilmesi gereken bir çok kişi var.

Öncelikle çalışmamda emeği geçen, bana fikir ve yön veren, bilgisini ve zamanını benden esirgemeyen sevgi, tarihi sevmeme neden olan, saygı ve onur duyduğum danışmanım Prof. Dr. İlter Uzel'e en derin saygılarımla teşekkür ederim.

Söz konusu çalışmamı süresince, ilgi ve desteğini esirgemeyen, çalışmanın sistematize edilmesine yardımcı olan, çeşitli soruları ile çok yönlü düşünmeme, uzağa ve yakına derinlemesine bakmama ve yeni bakış açılarına ulaşmama neden olan, sorularına her zaman yanıt veren, değerli hocam Prof. Dr. Tuncay Özgünen'e en derin saygılarımı sunmak ve teşekkür etmek isterim.

Doktora programına katılmama vesile olan ve eğitimim süresince ilgi, destek ve yardımını esirgemeyen, çalışmamın gramerini gözden geçiren saygıdeğer hocam Yrd. Doç. Dr. Selim Kadioğlu'na çok özel bir teşekkürü borç bilirim.

Harran üniversitesi öğretim üyesi Doç. Dr. Şahin Aksoy'a bazı olumsuzlukları daha doğru değerlendirmeme neden olan görüşleri için teşekkür ederim.

Fakültemiz dekan yardımcısı ve başhekim Prof. Dr. Behnan Alper'e katkı ve desteği için teşekkür ederim.

Yaşamımda önemli olarak adlandırdığım sınavlardan ikisinde; Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesine Sosyal Hizmet Uzmanı olarak başvurduğum sınav jürisinde ve doktora giriş sınav jürisinde yer alan, ufuk açan konuşmalarını zevkle dinlediğim hocam Prof. Dr. İlhan Tuncer'e en içten duygularıyla teşekkür ederim.

Münih Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Ahmet Ünal'a, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyeleri Prof. Dr. Aliye Öztan, Prof. Dr. Tunç Sipahi, Dr. Özlem Tütüncüler'e gösterdikleri ilgi ve yönlendirme için teşekkür ederim.

The American Research Institute'de yardımcı olan Msc.Burçak Delikan'a teşekkür ederim.

Çukurova Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Serdar Girginer'e ve öğretim üyesi Fatih Erhan'a kütüphanelerinden yararlanmama izin verdikleri ve yardımcı oldukları için teşekkür ederim.

Adnan Menderes Üniversitesi Veteriner Fakültesi öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. E. Sedat Arslan'a fotoğraf çekimindeki teknik yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Adnan Menderes Üniversitesi Arkeoloji bölümü öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Rafet Dinç'e Tralleis Roma hamamı kazısı hakkında verdiği bilgiler için teşekkür ederim.

Ege Üniversitesi öğretim üyesi Dr. Eyüp Sarıtaş'a üniversite kütüphanesinden yararlanabilmem için gösterdiği çaba ve rehberliğe teşekkür ederim. Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali Kaya'ya Latince çeviride yardımcı olduğu ve kütüphanesinden yararlanmama izin verdiği için teşekkür ederim.

Hacettepe Üniversitesi Deontoloji anabilim dalı öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Nüket Örnek Büken'e Amerika Yale Üniversitesi Kütüphanesinden istediğim yayını severek gönderdiği için teşekkür ederim.

Fakültemin değerli dekanı Prof. Dr. İsmet Tan'a teşekkür ederim. Fakültemin değerli hocası, eğitimden sorumlu dekan yardımcısı Prof. Dr. Figen Doran'a gösterdiği

anlayışa, çalışmamı teşvik eden ve güçlendiren o güzel sözlerine en derin duygularıyla teşekkür ederim.

Prof. Dr. Emin Uğur Erkoçak, Prof. Dr. Erbuğ Keskin, Prof. Dr. Levent Kayrın, Prof. Dr. Mete Gülmen'e ve Halk Sağlığı Anabilim dalı öğretim üyelerine manevi destekleri için çok teşekkür ederim. Sağlık Bilimleri Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Sait Polat'a ve diğer görevlilere teşekkür ederim.

Fakültemiz Yayın ve Dokümantasyon Kurulu şefi Fadime Soyçelik ve Ayşe Demir Berdan, Songül Sığınak'a teknik ve manevi destekleri için teşekkür ederim. Biyofizik Anabilim Dalı sekreteri Perihan Yeşil'e teknik yardımları için çok teşekkür ederim.

Ailem; sevgili annem Nurten Sevimli, babam Muharrem Sevimli, kardeşim M. Zeki Sevimli, gelinimiz Sibel Sevimli ve dünyanın en güzel, en akıllı iki çocuğu olan yeğenlerim Barış Sarp ve Öykünaz Sevimli'ye bana gösterdikleri ilgi, anlayış, maddi ve manevi destekleri için sonsuz teşekkürlerimi, sevgi ve saygı sunmak isterim.

İÇİNDEKİLER

Kabul ve Onay.....	0
ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iv
ÖZET.....	ix
ABSTRACT	x
1.GİRİŞ.....	1
1.1.Temizlik Kavramı ve Açılımları.....	1
1.2. Temizlik Kavramının Açılımlarının Evreleri.....	3
1.2.1. Antik Çağda Anadolu’da Temizlik Kavramının Açılımlarının Evreleri.....	5
1.2.2. Hitit İmparatorluğu, Eski Yunan Uygarlığı "İyon Kolonileri, Hellenistik Dönem" ve Roma Çağı Temizlik Kavramı Açılımlarının Genel Değerlendirmesi.....	6
2. HİTİT İMPARATORLUĞU (M.Ö. 1650-1200).....	9
2.1. Hititler Hakkından Genel Bilgiler.....	9
2.2. Hititlerde Temizlik ve Kirlilik Kavramının Açılımları	10
2.3. Hititlerin Kişisel Temizlik Uygulamaları.....	12
2.3.1. Temizleyici Uygulamalar ve Maddeler.....	13
2.3.2. Hitit Kaplarında Temizlik Ayrımı.....	14
2.4. Hititlerde Çevre Temizliği Uygulamaları.....	15
2.4.1. Hitit Kentleri ve Kentlerde Çevre Temizliği Hakkında Genel Bilgiler.....	15
2.4.2. Hititler’de Su Yönetimi.....	16
2.4.2.1. Hitit Kentlerinde Temiz Su Yapıları Hakkında Genel Bilgiler.....	16

2.4.2.2 Hititler'de Suyla İlgili Yapı Kalıntılarından Örnekler.....	18
2.4.3. Hititlerin Tuvalet Alışkanlıkları ve Atık Su Sistemleri.....	19
2.5. Hitit Sağlık Anlayışında ve Tıp Uygulamalarında Temizlik.....	20
2.5.1. Hitit Tıbbı Hakkında Genel Bilgiler.....	21
2.5.2. Hititlerin Tıbbi Uygulamaları ve Temizlik.....	21
2.6. Hitit Hukuku ve Temizlik.....	24
3. İYON KOLONİLERİ VE HELLENİSTİK DÖNEM (M.Ö. 1050–31).....	28
3.1. Genel Bilgiler.....	28
3.1.1. İyon Kolonileri	28
3.1.2. Hellenistik Dönem (M.Ö. 333-31).....	29
3.2. İyon Kolonileri ve Helenistik Dönemde Temizlik Kavramının Açılımlarının Evreleri	29
3.2.1. Kişisel Temizlik Kavramının Açılımlarının Evreleri.....	29
3.2.2. İyon Kolonileri Doğa Filozoflarının Temizlik Kavramının Açılımlarına Katkıları.....	30
3.2.3. İyon Kolonileri ve Helenistik Dönemde Temizlik Kavramın Açılımlarındaki Gelişmeler.....	32
3.3. İyon Kolonileri ve Helenistik Dönemde Kişisel Temizlik Uygulamaları.....	33
3.3.1. İyon Kolonileri ve Helenistik Dönem Evlerinde Temizlik.....	33
3.3.2. Gimnazyumlarda Gerçekleştirilen Kişisel Temizlik Uygulamaları.....	33
3.3.3. Temizlikle İlgili Kullanılan Maddeler.....	34
3.3.4. Edebiyatta Temizlik Kavramı	35
3.4. İyon Kolonileri ve Helenistik Dönemi Çevre Temizliği Uygulamaları.....	36
3.4.1. İyon Kolonileri ve Helenistik Dönem Kentlerinden Bazılarının Özellikleri	36
3.4.1.1. İyon Kolonileri ve Helenistik Döneminin Kentleri ve Temizlikle İlgili Yapılar.....	36

3.4.1.2. Kirlenme Sorunları ve Sağlık Sorunu	
Yaşanan Kentler.....	37
3.4.2. Hippokrates'in Kentlerin Coğrafi Konumları ile İklim	
Özelliklerinin Temizlik ve Sağlık Üzerindeki	
Etkilerini Anlatan Görüşleri.....	38
3.4.3. İyon ve Hellen Dönemi Izgara Kent Planlarının Temizlik	
ve Sağlık Açısından Önemi.....	39
3.4.4. Su Yönetimi	40
3.4.4.1. Pis ve Temiz Su Taşınma Yöntemleri.....	40
3.4.4.2. Anadolu Su Yolları	41
3.5. İyon Kolonileri ve Hellenistik Döneminde Sağlık Kavramı Açılımı ve	
Uygulamasında Temizlik.....	42
3.5.1. Rasyonel Tıp Kavramı.....	42
3.5.2. Mistik Tıp uygulamaları.....	43
4. ROMA ÇAĞI (M.Ö. 30-330).....	45
4.1. Genel Bilgiler.....	45
4.2. Anadolu Roma Çağında Temizlik Kavramının Açılımları ve	
Uygulamaları.....	46
4.2.1. Roma Çağı Temizlik Uygulamalarına Anadolu Kültürünün	
Etkisi.....	46
4.2.2. Romalılarda Temizlik Kavramının Evreleri.....	47
4.3. Anadolu Roma Çağında Temizlik Uygulamalarının Genel	
Değerlendirilmesi.....	48
4.3.1. Romaların Kişisel Temizlik Uygulamalarında Banyo	
ve Hamam.....	48
4.3.2. Hekim Olan ve Olmayan Yazarların Hamamlar Konusunda	
Genel Görüşleri ve Önerileri.....	51
4.3.2.1. Roma Hamamlarıyla İlgili Ücret Politikası.....	53
4.3.2.2. Hamamların Ödenek Ayrılması ve Planlanması.....	53
4.3.2.3. Hamamlara Su Sağlanması İle İlgili Çalışmalar.....	54
4.3.2.4. Temizlik ve Tedavi Amaçlı Kullanılan Termal	
Sular.....	55

4.3.2.5. Hamamlara Gitme Sayısı ve Yararlanma Saatleri.....	56
4.3.3. Romalıların Temizlik Araç-Gereçleri	56
4.3.4. Roma Çağı Anadolu Hamamları.....	57
4.3.5. Roma Çağı Konutları ve Temizlik.....	58
4.4. Anadolu Roma Çağında Çevre Temizliği Uygulamaları.....	59
4.4.1. Temizlik ve Sağlık İlişkisinde "Su, Hava ve Toprak"	59
4.4.1.1. İçme Suyunun Temizliği ve Arıtılması Konusunda Görüşler.....	59
4.4.1.2. Toprağın Temizliği Konusunda Görüşler.....	60
4.4.2. Roma Çağı Anadolu Kentlerinin Konumu ve Planının da Hijyenik Yaklaşım.....	60
4.4.3. Anadolu'nun Kentlerinde Su Yönetimi	61
4.4.3.1. Kent Sularını Arıtma Sistemleri – Sarnıçlar.....	64
4.4.3.2. Sarnıçlara ve Depolara Su Taşırken Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar.....	65
4.4.3.3. Su Dağıtımında Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar.....	66
4.4.3.4. Sarnıç ve Su Depolarından Kentte Su Dağıtımı.....	67
4.4.3.5. Anadolu Roma Çağı Su Kemerleri.....	68
4.4.3.6. Anıt Çeşmeler	68
4.4.4. Kentlerde Alt Yapı İle İlgili Sistemler.....	69
4.4.4.1. Kanalizasyonlar.....	69
4.4.4.2. Latrina.....	70
4.5. Roma Tıp ve Sağlık Anlayışında Temizlik	72
4.6. Roma Çağı Eğitim ve Sağlık Kurumunda Temizlik Uygulamaları.....	74
4.6.1. Anadolu Roma Çağı Gimnasion' ları	74
4.6.2. Anadolu Roma Çağı Asklepion'ları.....	75
4.7. Roma Hukuku ve Temizlikle İlgili Yasal Önlemler.....	75
4.7.1. Hamamların İşletilmesi İle İlgili Yasal Önlemler.....	76
4.7.2. Lex Matilia (Kirliliğe Karşı Yasa).....	76

4.7.3. Lex Julia Municipalis-Yol Bakım Yasası ve	
Kanalizasyonların Temizliği	76
5. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	78
6. KAYNAKLAR.....	82
8.ÖZGEÇMİŞ.....	104

ÖZET

Anadolu Uygarlıklarında Temizlik Kavramı ve Uygulamalarının Evrimi

"Anadolu Uygarlıklarında Temizlik Kavramının ve Uygulamalarının Evrimi" isimli bu çalışma genelde sağlık ve sağlıklı yaşamla, özelde ise tıpla yakın ve çok yönlü ilişkisi olan temizlik kavramının Anadolu'da Hitit İmparatorluğu, İyon Kolonileri-Hellenistik Dönem ve Roma Çağı açılımlarını konu edinmektedir.

Temizlik kavramı açılımları ve uygulamaları antik döneme ait metinler ve arkeolojik bulgular çerçevesinde ele alınmıştır. Anadolu Uygarlığı kapsamında Hitit İmparatorluğu, Yunan uygarlığı (İyon Kolonileri) - Hellenistik Dönem ve Roma Çağında temizlik kavramının açılımları ve uygulamalar, sağlık, hukuk, kent armatürleri, ve teknik bilgiler araştırılarak, Anadolu coğrafyasında meydana gelen değişim, gelişme ve uygulamalar ve bu uygulamaların Avrupa kıtasına etkisi değerlendirilmiştir.

Hitit, İyon-Helen ve Roma çağlarında Anadolu'da temizlik kavramının ve uygulamaların evrimleşmesinin ilk aşaması inançlara dayalı olarak yapılan kişisel temizlik uygulamalar, ikinci aşaması rasyonel düşünce sonucu olarak yapılan kişisel, çevresel ve tıbbi temizlik uygulamaları, üçüncü aşaması merkezi otoritenin kontrolünde kişisel, çevresel ve tıbbi temizlik uygulamalarının yanı sıra temizlikle ilgili hamam, sarnıç, drenaj kanalları, su depoları, kanalizasyon sistemleri gibi mimari ortak yapıların kurulması ile karakterizedir.

Antik çağda Anadolu'da gerçekleştirilen söz konusu uygulamaların değişimi ve gelişimi insanın sosyal ve bilişsel evriminin bir cephesini de ortaya koymaktadır.

Anahtar sözcükler: Hitit, İyon-Hellenistik, Roma, evrim, temizlik.

ABSTRACT

The Concept Of Hygeine and Its Evolution In Anatolian Civilizations

Our study, entitled 'The concept of hygeine and its evolution in ancient Anatolian civilizations' is concerned with health and healthy lifestyle in general, and more specifically with the concept of hygeine which has close and diverse relation with medicine in Hittitte, Ion Colonies-Hellenistic period and Roman age. The scope of the concept and application of hygeine was elaborated on depending on the inscriptions of the ancient times and the archeological data. The concept of hygeine and its corresponding application in Anatolian civilizations of Hittitte, Greek civilization (Ion Colonies)-Hellenistic period and Roman and the influence of the changes, improvements and applications taking place in the Anatolian geography on the Euroan continent were evaluated by investigating health, urban armatours, thecnical information, and law . Accordingly, common applications were mentioned. The initial stage of the evolution of the concept and applications of hygiene in Anatolia in the Hittite Empire, Ion Colonies-Hellenistic period and Roman times were characterized by The first stage by individual hygiene practices performed based on beliefs, the second stage by the individual, environmental and medical hygiene practices based on rational thinking, and the third stage by the foundation of the common architectural buildings such as public baths, cisterns, aqueducts, drainage well, dip hole, sewer system as well as the individual, environmental, and medical hygiene under the supervision of the central authority. The changes and the evolutions of these applications which were performed in ancient times reveals the social and intellectual evolution of people.

Key words: Hittite, Ion Colonies-Hellenistic period, Roman, hygiene, evaluation.

1.GİRİŞ

Anadolu'da M.Ö. 600.000-10.000 yılları arasında Eski Taş Çağı, M.Ö. 10.000-8.000 arasında Orta Taş Çağı ve M.Ö. 8000-5.500 arasında Yeni Taş Çağının yaşandığını arkeolojik bulgular ortaya koymaktadır.

Anadolu'nun üç kıta arasında geçiş ve yerleşim birimi konumunda yer alması dünya kültürünün fiziksel ve tinsel içerikli ana unsurlarının oluşması ve yayılmasında etkin bir rol oynamasında neden olmuştur. Bu gelişmeyi sağlayan ana faktörler şunlardır:

(1) Anadolu'da yaşayan toplumlar özgün kültür üretimlerinin yanı sıra konumları nedeniyle üç kıtada var olan kültür unsurlarını tanıma fırsatını bulmuş, otantik kültürlerini zenginleştirmişlerdir.

(2) Anadolu halkı zengin otantik kültürünü iletişim kurduğu ya da beraberce yaşamaya başladığı toplumlara tanıtmıştır.

(3) Anadolu toplumlarının konumları itibarıyla gerçekleştirdikleri kültür sentezinin yayılmasıyla, kıtalararası ortak değer unsurları belirlenmiştir.

1.1.Temizlik Kavramı ve Açılımları

İnsan fizyolojik gereksinimi sonucu gerçekleştirdiği temizlik uygulamalarını, bilgi birikimine paralel olarak geliştirdiği fiziksel ve tinsel unsurlar barındıran kavramlar oluşturarak kabul etmiş veya kabul ettirmiştir. İnsanın fizyolojik gereksinimleri tarafından belirlenen temiz ve kirli kavramı, süreç içinde fiziksel anlamının ötesine geçmiş ve pek çok soyut ve somut betimlemede kullanılmaya başlamıştır. Bu değerlerin evrimi toplumların, fizyoloji temelinde; bilişsel, duyuşsal ve sosyal gelişimini anlatan en önemli veriler arasında yer almaktadır.

Fiziksel temizlik genel anlamda; "herhangi bir nesnenin veya canlının kendi doğasına ait olan veya olmayan, olumsuz algılanan, nahoş duygu ve düşünceler uyandıran, kimyasal, biyolojik, fiziksel unsurlardan arınmayı ve arındırma"yı ifade

etmektedir. Fiziksel temizlik uygulamaları genellikle kişisel temizlik, çevre temizliği ve tıbbi temizlik olmak üzere üç ana başlıkta değerlendirilmektedir.

Kişisel Temizlik: Kişisel temizlik uygulamaları genel olarak; (1) bedenin tümünün temizlenmesi, (2) bedenin belli bölümlerinin temizlenmesi, (3) giysilerin ve özel eşyaların temizlenmesi, (4) insanın yaşadığı sürekli temas ettiği yerin ve o yere ait bölümlerin temizlenmesini içermektedir.

Çevre temizliği: Çevre temizliği uygulamaları, aynı zaman diliminde yer alan toplumların bilgi birikimlerine paralel olarak belirgin farklılıklar gösterirken, kaçınılmaz olarak farklı zaman dilimlerinde yer alan toplumlarında yine bilgi birikimlerine paralel olarak farklı kavram açılımlarına ve uygulamalarına neden olmuştur.

Bu farklılığın nedenleri; toplumların fiziki çevre ile ilgili bilgi birikiminin yeterli olmamasından, mevcut kapsamlı bilginin yeterince anlaşılmamış olması nedeniyle uygulamalara gerektiği biçimde yansıtılamamasından veya mevcut bilginin o zamanın olanakları içinde uygulanabilirliğinin olmamasındandır.

Çevre temizliği uygulamaları genel olarak; (1) insanın sağlık kriterlerine uygun bir yerde yaşaması amacıyla, yerleşim biriminin, temiz hava, su ve toprağa sahip yere kurulması, (2) kentin cadde ve sokakların temizlenmesi, (3) temizlikle ilgili mimari yapıların yapılması, (4) çeşitli nitelikteki atıkların toplanması ve uygun biçimde yok edilmesi, (5) ölümlerin yakılması ve/veya defnedilmesi ile ilgili uygulamalardır.

Tıbbi temizlik: Bilindiği gibi, tıpta temizliğin fizyolojik sağlık kriterlerine uygun olduğu belirtmek amacıyla, şifa tanrıçası Hygiea'nın isminden türetilen "hijyen" sözcüğünün kullanımı tercih edilmiştir.

Hijyen, genel temizliğin ötesinde temiz koku, tozlardan kurtulma, çıplak gözle görülmeyen ancak var olduğu kabul edilen, mikroskop yardımı ile görülebilen mikroorganizmalardan arınmak ve arınmaya yönelik uygulamalarda dezenfeksiyonu ve sterilizasyonu sağlayan maddelerin kullanılması ile gerçekleştirilen temizliği ifade etmektedir. Çalışmamızda her iki sözcüğün açılımlarını içeren uygulamalara yer verilmiştir.

Tıbbi temizlik genel olarak, (1) hastanın tedavi edildiği hastane veya muayenehanenin temiz olması, (2) hekimlerin ve diğer sağlık çalışanlarının dezenfekte olmaları ve steril giysiler giyinmeleri, (3) hastaların tedavisinde steril aletlerin

kullanılması, (4) hastanın vücudunun tümünün veya tedavi olacak bölümünün ve şayet varsa yarasının temizlenmesidir.

1.2. Temizlik Kavramının Açılımlarının Evreleri

Temizlik kavramı ve uygulamalarında insandan insana, toplumdan topluma değişiklikler görülmekle birlikte altı ana evreden söz edilebilir.

Bilişsel Evrelerin Belirlenmesi: İnsanda ya da doğada var olan örtülü bilginin birinin veya birkaçının tanımlanması, formüle edilmesi, açılımlarının belirlenmesi sonucunda bireyde ve toplumda meydana gelen düşünce ve davranış değişimidir.

(1) **İlk Evre:** Tarih öncesini kapsayan ilk evre ile ilgili arkeolojik bulgularda ayrı yıkanma yerleri ve bu yerlerinin taşlarının cilalanması insanların temizlikle ilgili uygulamalar gerçekleştirdiklerini göstermekle birlikte, temizlik uygulamasının bilgi birikimleri bağlamında nedenlerini açıklayan gerekçeleri içermemektedir.

(2) **İkinci Evre:** İnsanların, kendileri ve doğayla ilgili yorumbilgisi çerçevesinde geliştirdikleri, bilişsel gerekçelerini içeren arkeolojik bulguların yer aldığı dönemi kapsamaktadır. Bu bulgular insanların kişisel temizlik, çevre temizliği ve tıbbi temizlik uygulamalarını fizyolojik gereksinimlerinin bir sonucu olduğu ve gerçekleştirilmediği takdirde karşılaşacakları fizyolojik sorunlardan dolayı değil, tanrılar-tanrıçalar adına, onların adına oluşturulan doğrular çerçevesinde, gazaplarından korunmak amacıyla gerçekleştirdiklerini ortaya koymaktadır.

Bu evrenin toplumsal organizasyonu kent devletleri veya bağlı olan kavimlerin tanrılarını-tanrıçalarını kabul eden ve kendi iç hukuklarını gerçekleştirmelerine olanak tanıyan imparatorluklar biçiminde olmuştur.

(3) **Üçüncü Evre:** Anadolu insanların fiziksel gereksinimleri ile tinsel gereksinimlerini birbirinden ayırmaya başladığı laisizmin benimsediği dönemdir. Bu evrede tanrılar-tanrıçaların öngördüğü düşünülen uygulamalar reddedilmemekle birlikte söz konusu temizlik uygulamalarının gerekçesi sağlıklı bir yaşam sürmek için bireyin fizyolojik gereksinimlerinin karşılanmasıdır. İnsanlar, temizlik uygulamalarını yaşamlarını idame ettirmeleri için gerekli olduğunu kabul ederek, kendilerinin istediği zamanda ve biçimde gerçekleştirmişlerdir.

Bu evrenin toplumsal organizasyonu, felsefenin önem kazandığı hukukun pek gerekli olmadığı görüşünün kabul edildiği kent devletleri biçiminde gerçekleşmiştir.

(4) Dördüncü Evre: Üçüncü evrede yer alan temizlik kavramının açılımları ve uygulamaları devam ettirilmekle birlikte toplum organizasyonunda meydana gelen ve daha sonraki dönemleri de etkileyen, bilgi birikiminin tetiklediği sosyal anlayış değişimine paralel olarak, temizlik uygulamaları bireyin veya toplumun kendi belirlediği zamanda ve biçimde gerçekleştirdiği bir uygulama olmaktan çıkmıştır. Bu evrenin önemi temizlik kavram ve uygulamaları merkezi otoritenin kontrolünde, hakkında politikalar oluşturulan, ortak kullanıma açık mimari yapılarda gerçekleştirilen, hukuki boyutu ile kurumsal kimliği kesinleştirilen yani yeni bir anlayışın ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır.

Bu bağlamda ayrı bir evre olarak değerlendirildiğinde; temizlik uygulamalarının kurum bünyesine alınması ve bu kurumların aynı zamanda insanın sosyal gereksinimlerine yönelik etkinlikler sunması nedeniyle insanın fizyolojik ve sosyal iki önemli gereksiniminin karşılandığı görülmektedir. Bu bağlamda hizmet sunan kurumlar merkezi otoritenin sürekliliğinin sağlanması için gerekli oluşumlardan biri olarak ortaya çıkmaktadır.

(5) Beşinci Evre: İnsanlar bu evreye kadar olan bilgi birikimleri sonucu farklı elementlerin birbirleri olan ilişkilerinin değerlendirmeye başlamaları, çok tanrı kavramını da sorgulanmasına tek tanrı kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu gelişme ile rasyonel bilgi duraklama ve gerileme dönemine girmiştir. Bu durum rasyonel otoritenin sarsılmasına ve dini otoritenin güçlenmesine neden olmuştur. Temizlik kavramının açılımları ve uygulamalarında da döneme paralel, tanrı kavramı ön plana çıkarılarak, dinin buyrukları ve yaptırımları doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Toplum organizasyonu dini liderlerin otoritesini gerçekleştirmelerine olanak verecek biçimde gerçekleşmiştir.

(6) Altıncı Evre: Üçüncü ve dördüncü evrelerdeki rasyonel gelişmelerin yeniden canlandığı, bilimin en üst değer olarak kabul edildiği evredir. Bilimin gelişmesine paralel olarak temizlik kavram ve uygulamaları sağlık içinde değerlendirilmiş, bu alanda yer alan uluslar arası ölçekte çeşitli sektörlerin deneysel ağırlıklı araştırmaları esas olarak oluşturdukları tavsiye, buyruk ve yaptırımlar ile gerçekleşmiştir.

Bu evrede oluşan bilgi birikimi, bilimin tinsel değerler içeren sistemlerinin üstünde bir konum elde etmesine olanak sağlamış, teknolojinin ve iletişimin artması ile de ulusal merkezi otoritenin yerini uluslararası sektörler almış, benzer veya ortak

uygulamalar dünya ölçeğinde gerçekleştirilmiş bu bağlamda ulusal merkezi otorite varlığını korumakla birlikte fizyolojik ve sosyal gereksinimler uluslar arası sektörlerin egemenliği tarafından belirlenmiştir.

1.2.1. Antik Çağda Anadolu’da Temizlik Kavramının Açılımlarının Evreleri

Antik Çağ Anadolu Uygarlığı temizlik kavramı açılımları bağlamında ilk beş evre:

(1) Antik çağ Anadolu Uygarlıklarında insanın fizyolojik gereksinimlerinden biri olan temizlik kavram açılımlarının ve uygulamalarının tarih öncesini aydınlatan arkeolojik kazılar sonucu bulunan yunaklar varolduğunu göstermekle birlikte, tarih öncesi insanının hangi temel düşünceyle gerçekleştirdikleri konusunda bilgi bulunamamıştır.

(2) Tarih öncesinden milattan önce beşinci yüzyıla kadar olan dönemde insanların temizlik kavramının açılımında yaşamı düzenlediklerini varsaydıkları bine yakın tanrı ve tanrıçaya atfettikleri değerler bağlamında gelişmiştir. Temizlik uygulamaları da onların istediğini düşündükleri doğrultuda ve biçimde gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda insanın günlük rutin gereksinimleri sonucu gerçekleştirilen temizlik uygulamaları, tanrı ve tanrıça adına gerçekleştirilen çeşitli ritüellerin öncelikli uygulaması olarak yer almıştır.

(3) Milattan önce yaklaşık olarak beşinci yüzyıldan itibaren insanın düşün dünyasında meydana gelen değişimler doğa filozofları tarafından ifade edilmeye başlanması ile neden-sonuç arasında ilişki kurulmaya başlanmış, insanın doğa ve kendisi ile ilgili farkındalık düzeyi artmıştır. Doğa filozoflarının katkısı ile insan, kendini ve doğayı irdelerken tinsel yönü ile fiziksel yönü arasında ayırım yapmaya ve her iki gereksiniminin ayrı ayrı değerlendirmeye başlanması sonucu temizlik uygulamaların farklı amaçlar içermiştir.

(4) Fiziksel temizlik uygulamaları hukuki yaptırımlarla ve toplumun ortak kullanımına yönelik mimari yapılarla desteklenmiştir.

Bu gelişmelerle kişisel temizlik bireyin temel gereksinimini gidermek amacı ile isteği biçime ve zamana özgü olmaktan çıkmış, merkezi otoritenin kontrolünde öngörülen biçimde ve zamanda gerçekleştirilmiştir.

(5) Bu dönemde Anadolu'da tek tanrı kavramının kabul edilmeye ve hızla yayılmaya başlamıştır. Temizlik kavramı açılımlarının ve uygulamalarının gerekçesi tek tanrı kavramının açılımına paralel olarak temizlik uygulamalarının gerekçesi değişerek önceki evrelerdeki uygulamaların devamı niteliğini taşımış ancak rasyonel bilginin duraklaması ve gerilemeye başlaması ile mistik uygulamalara gelişmiş bir form içinde dönüş olmuştur.

Temizlik kavramının çift yönlü açılımının kabul edilmesi süreci farklı bağlamlarda da temizlik kavramının kullanılmasına yol açmış, devletlerin ve toplumların birbirlerini değerlendirirken kullandıkları kavramlar arasında yer almıştır.

1.2.2. Hitit İmparatorluğu, Eski Yunan Uygarlığı "İyon Kolonileri"- Hellenistik Dönem ve Roma Çağı Temizlik Kavramı Açılımlarının Genel Değerlendirmesi

Çalışmada Anadolu coğrafyası ve coğrafyada oluşan fiziksel temizlik kavramının açılımlarına ait arkeolojik bulgular, zaman ve temizlik kavramı parametreleri bağlamında incelenmiştir.

(1) Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünü oluşturan, Anadolu'da ilk imparatorluğu kuran ve yaklaşık 500 yıl boyunca hüküm süren Hitit döneminde temizlik kavramı, Hititlerin dönemin bilgisi doğrultusunda yaşamı, kendini ve doğayı tanımlamalarına paralel dini gerekçelerle fiziki temizlik uygulamalarını gerçekleştirdikleri görülmektedir. Bu durum, kuşkusuz Hititlerin yaşamı düzenlediklerini düşündükleri tanrıların-tanrıçaların arzularını yerine getirerek gazaplarına uğramamak, yardımlarını almak ve kabul edilmek istemelerinden kaynaklanmaktadır.

Tanrılar-tanrıçalar adına uygulanan ritüellerin büyük bir bölümünü oluşturan temizlik uygulamalarında öncelikli amaç, insanın, toplumun ve kentin arınmasıdır. Antik çağ insanı ruhsal kirlenmeyi fiziksel kirlenmenin bir parçası olarak değerlendirmiş ve uyguladığı bazı ritüellerle giderilebileceğini düşünmüştür. Bu amaçla insanlar, ruhsal kirlerinden arınmak için yıkanmışlar, temiz giysiler giyinmişler, güzel kokular sürmüşler ve tanrıçalara-tanrılara sunularda bulunmuş, dualar edip, yakarmışlardır.

(2) Anadolu coğrafyasına ait arkeolojik bulgular değerlendirilmeye alınması nedeniyle Eski Yunan Uygarlığı; İyon Kolonileri ve Hellenistik dönemlerine ait bulgular değerlendirmeye alınmıştır.

Bu dönemde insanlar fiziksel temizlik uygulamaları önceki dönemin uzantısı olarak tanrılar-tanrıçalar adına ve dönemin bilgi birikimine paralel fizyolojik bir gereksinim olduğu gerçeği de kabul edilerek gerçekleştirilmiştir.

İlk yaklaşım, kişisel temizliğin ruhsal arınmanın da ön koşulu olduğu, bedenın ötesine geçip ruhu arıttığı ve tanrılar-tanrıçalar tarafından kabul edilmelerine aracı olduğu düşüncesi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

İkinci yaklaşım, fiziksel temizlik uygulamaları, insanın uzun ve sağlıklı bir yaşam sürmesi için bedenine özen göstermesi gerektiği fikrinin kabul görmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu durum, özellikle Anadolu İyon kolonilerinde yer alan doğa filozoflarının tanrıların-tanrıçaların gazabına uğrama kaygısından uzak, doğanın varolmasına neden olan elementleri değerlendirmeye, rasyonel düşünmeye, olayları-olguları neden-sonuç ilişkisi içinde değerlendirmeye başlamaları ile gelişmiştir. Bu gelişmeler sonucu insanın fiziksel özellikleri bilinçli olarak kabul edilmiş, denge kuramını oluşturmuş, fiziki çevreyi bu bağlamda değerlendirmiş ve yine denge kuramına paralel olarak yaşamı idame ettirmek amacı ile fiziki temizliğin yanı sıra fiziksel özelliklerini geliştirecek spor aktivitelerine yönelmişlerdir. Bu bağlamda eğitim ve spor amacı ile kurulan gimnazyumlarda, tinsel değerleri temel alan asklepionlarda ve rasyonel tıp uygulamalarında kişisel temizlik öncelikli olarak yer almıştır. İnsanlar tedavi öncesi ve sonrası, spor yapmadan önce ve sonra vücutlarını yıkamış, yağlarla ovmuşlar. Helenistik dönemde de her iki gerekçeyi barındıran fiziksel uygulamalarda öncelikli amaç insan için yapılması kabul görmüş ve bu doğrultuda gelişmeye devam etmiştir.

(3) Anadolu Roma çağına ve Helenistik döneme ait bulgularından ayrıştırılarak değerlendirilmiştir. Bu dönemde temizlik uygulamaları, sosyal evrime paralel olarak bireyin kendi anlayışı çerçevesinde özel olarak gerçekleştireceği bir etkinlik olmanın yanı sıra ortak kullanıma açık mimari yapılarda, aynı zamanda ve aynı biçimde, beraberce gerçekleştirebileceği bir konuma geçmiştir.

Romalılar Anadolu'nun mevcut kültürleri çerçevesinde gerçekleştirilen kişisel temizlik, çevre temizliği ve tıbbi temizlik uygulamalarını önce ret etmişler, ancak

zaman içinde söz konusu uygulamaların yararlarını kabul ederek ilgili mimari yapıları geliştirmiş, yasalarla düzenlemiş, politika ile destekleyip siyasetçilerin egemenliğı altına girmesini olanaklı kılmışlardır. Bu gelişmeler sonucu Roma döneminde fiziki temizlik uygulamalarının öncelikli amacı insan yaşamı olmuş ve kurumsal kimlik kazanmıştır.

Çalışmada Anadolu Antik çağının önemli özelliklerini bünyesinde toplayan söz konusu üç uygarlık çerçevesinde fiziksel temizlik uygulamaları; kişisel temizlik, çevre temizliğı ve tıbbi temizlik olmak üzere üç yönü ile esas olarak alınmış olmakla birlikte gerekçe olarak dini inançlar sunulan fiziksel temizlik uygulamalarına da yer verilmiştir.

2. HİTİT İMPARATORLUĞU (M.Ö. 1650-1200)

2.1. Hititler Hakkından Genel Bilgiler

Anadolu'nun önemli uygarlıklarından biri olan ve merkezi İç Anadolu bölgesinin kuzeyinde yer alan Hitit devleti varlığını M.Ö. 1650-1200 yılları arasında sürdürmüştür. Arkeologlar ve eskiçağ tarihçileri tarafından Hititlerin Anadolu'nun yerlisi mi, yoksa Transkafkasya ya da Balkanlardan göç etmiş bir kavim mi olduğu konusunda farklı görüşler, arkeologlar, eski çağ tarihçileri ve Hititologlar tarafından öne sürülmektedir^{1,2,3,4,5,6,7}. Kökenleri ne olursa olsun Hititler Anadolu'da kendilerinden önce yaşayan Pala, Luwi, Hatti ve Hurri toplumlarının kültürel birikimini benimseyerek otantik kültürlerini zenginleştirmişler ve Anadolu kültürünün yeni bir senteze ulaşmasını sağlamıştır.

Hititlerin tarihçiler tarafından fark edilmesi ve önemsenmesi 19. yüzyıldan sonra gerçekleşmiştir. Daha da geriye giderek 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde İvriz kabartmalarından söz edişinin Hititlerin literatürde ilk yer alışı olduğu söylenebilir². Ancak Anadolu'da Hatti, Pala, Hurri ve Luwi'lerden farklı bir devlet olarak Hititlerin varlığının kesin olarak kabul edilmesi A. Sayce'nin çalışmaları ile mümkün olmuştur³. Hititlerin başkenti Hattuşa'nın bulunması ve Boğazköy, Yazılıkaya gibi merkezlerde bulunan arşivlere ulaşılması ile hem Hitit toplumu hem de Anadolu'nun daha önceki halkları olan Hatti, Luwi, Pala, Hurri'ler hakkında değerli bilgilere ulaşılmıştır^{3,4}.

Hititler kendilerinden önceki Anadolu uygarlıklarının yanı sıra Asur, Babil, Sümer, Mısır gibi çağdaşları olan uygarlıklarla da iletişim ve etkileşim içinde olmuş; yeniliklere açık bir toplum olarak nitelenmeyi hak etmişlerdir^{1,5,6,7}.

Hitit toplumunda temizlik kavramının biçimlenişi ve temizlik uygulamaları ile ilgili düzenlemeler Hurri, Pala, Asur, Mısır ve Sümer izleri taşımaktadır. Hitit çivi yazısı tabletlerinde yer alan bilgilere göre, Asur, Sümer ve Mısır'da olduğu gibi

Hititlerde de özellikle ve öncelikle yüksek tabaka temizlik kaidelerine uymaya özen göstermiş, daha geniş kitleler yüksek tabakayı izlemiştir ^{5,6,7,8}.

2.2. Hititlerde Temizlik ve Kirlilik Kavramlarının Açılımları

Hitit düşünce dünyası dini referanslara dayalı olarak biçimlenmiş, hem dünyayı algılama ve kavramları tanımlama hem de toplum yaşamını kurallara bağlama dinsel inançlar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Doğal ve kaçınılmaz olarak Hititlerin temizlik tanımı da mistik çerçevede; tanrıları-tanrıçaları hoşnut eden gazaba gelmelerini önleyen bir durum olarak yapılmıştır. Bu yaklaşım içinde maddi temizlik ruhsal temizliğin bir ön koşulu olarak değerlendirilmiş, ritüellerden önce özel olarak bedenleri ve çevreyi temizleme etkinlikleri yapılmıştır ^{6,7,8}.

Hititlerin temizlik kavramı, sağlık kaygılarına değil ritüellerin gereklerini yerine getirmeye dayalıdır. Hititçe kirlilik, pislik, iffetsizlik ve lekelenme anlamına gelen papratar ve temiz, saf anlamına gelen parkui-, temizlenmek anlamına gelen parkunu-sözcüklerinin % 95 oranında dini metinlerde geçmektedir ^{9,10,11}.

Dinsel süreçler ve ortamlar dışında yürütülen temizlik uygulamaları çerçevesinde dönemin bilgi birikiminden kaynaklanan kimi paradokslar bulunduğunu saptamak; beden temizliğinin ve saray, ev, tapınak, fırın, gibi çeşitli mekanların temizliğinin önemsendiğini, kurala bağlandığını buna karşılık kentlerin, caddelerin ve sokakların temizliğinin önemsenmediğini söylemek olanaklıdır. Bu durum kuşkusuz Anadolu'da yer alan temizlik kavramı açılımlarına ait bilgi birikimine paraleldir.

Hititlerin temizlik anlayışı doğrultusundaki uygulamaları sıraladığımızda; (1) temiz giysiler içinde ve hoş kokulu olmaya özen gösterdikleri, (2) yemek öncesinde ve sonrasında ellerini yıkadıkları, (3) fırın ve mutfak çalışanlarının temiz olması için kurallar koydukları, (4) tapınaklara girmeden önce yıkanıp temizlenmenin zorunlu olduğu, (5) göletlerin kirletilmemesi için yasal düzenleme yapıldığı, gibi bir dizi çarpıcı saptama yapılabilmektedir ^{6,7,8,9,10,11,12,13,14}.

Dönemin temizlik uygulamalarının somut kalıntıları olan arkeolojik bulgular bağlamında ise yıkanma küvetleri, temiz suyu saklamak ve kullanmak için yapılan çeşitli kaplar, temiz ve pis su kanalları, havuzlar, pınar başlarına kurulan tesisler ve barajlar yer almaktadır. Kuşkusuz su sadece temizlik için kullanılmamaktadır ve temizlik için kullanılan tek araç da su değildir. Ancak bir yandan su ile temizlik

arasında kuvvetli bir ilişkinin varlığını inkar etmenin olanaksızlığı diğer yandan su kullanımı ile ilgili gereçlerin ve yapıların kalıcılığı bakımından temizlik tarihi ile ilgili bir çalışmada suya ağırlık veren bir yaklaşım kaçınılmaz olmaktadır. Hitit anlayışına göre "temiz su"yun temel özellikleri süzölmüş ve insan kıllarından arınmış olmasıdır. Hitit temiz su kavramı ve suyla gerçekleştirilen temizlik uygulamaları değerlendirildiğinde bilinçli bir hijyenik yaklaşımları olmadığını, temiz görünen suyu temiz kabul ettiklerini söylemek mümkündür^{6,7}.

Nitekim Hititler temizlik uygulamalarında suyun yanı sıra çeşitli otlardan, külden ve mitolojilerinde¹² de ifade bulduğu gibi ateşten yararlanmışlardır. Ne var ki aşağıda ayrıntılı olarak sözü edilecek olan bu araçlar, somut kalıcı izler bırakamamış ancak kaydedilmiş bilgi halinde günümüze ulaşmıştır. Ancak, Ahmet Ünal tarafından transkripsiyonu yapılan Boğazköy tabletinde (KUB XXII 70=Bo 2011) ateşin temizlik materyali olarak kabul edildiği yazılıdır. Kirli insanın dokunduğu her şeyi de kirleteceği düşüncesinde olan Hititler dokunulmuş nesneleri temizlerken özellikle metal eşyaların paklanması amacı ile ateşten yararlanmıştır. Kirli insanlar tarafından kullanılmış olan aletleri temizlemek için ateşten yararlanmıştır¹³.

Hititlerde Kirlilik Kavramının Açılımları :

Hititlerin temizlik kavramını biraz daha iyi anlamak için zıt kavrama yani kirliliğe göz atmak yerinde olacaktır. Kirlilik kavramı da temizlik gibi dinsel içerikli ve dinsel referanslara dayalı olup tanrılar-tanrıçalar tarafından cezalandırılma nedeni olarak görölmüştür. Bu çerçevede bireye özgü çeşitli hastalıklar, kekemelik, cinsel sorunlar, aile içi anlaşmazlıklar ve toplumu etkileyen veba, kolera gibi salgın hastalıklar toplumsal kaos, savaş kirlenmenin bir sonucu olarak verilen cezalar olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle Hititçe kehanet metinleri kirliliğin kaynak ve sebeplerini öğrenmek amacıyla sorulan pek çok soru ile doludur¹⁴.

Hititlerin antropomorf tanrıları-tanrıçaları yaşamın yanında yaşam sonrasını da aynı biçimde değerlendirmelerine neden olmuştur. Kirliliğin temel kaynağı olarak kişisel temizliğin ve ayinlerin özensizce yapılması ya da tamamen ihmal edilmesi, kirli olduğu düşünülen nesnelerle temas kurulması ve kara büyü yapılması görölmüştür. Söz konusu davranışlar için insanlara verilen cezalar yalnız yaşarken değil öldükten sonra da devam etmektedir¹. Bu konu ile ilgili metninde yer alan çarpıcı bir ifade şu şekildedir.

"...Orada (ölüler diyarında)... Temiz yemekler de yiyemezler, kötü şeyler içmeye mahkumdurlar. Balçık çamuru (veya dışkı) yerler, pislik (sidik) içerler⁷".

Hititler doğa olaylarını yorumlarken de temiz ya da kirli olmakla kimi bağlantılar kurdukları; sözgelimi bir nesnenin yanması ya da kül olmasını, bir insanın yanarak ölmesini kirlenme olarak yorumladıkları görülmektedir.

"[Eğer] Fırtına tanrısı korkunç bir şekilde şimşek çakar ve kapıda olsun, başka bir yerde olsun, ev[de] olsun, bir insanı çarpar ve o ölürse, vücudunda onunla temas etmiş olan her şey temizlenecektir. Hiçbir kimse onun eşyasını alamaz. Kişinin yanında bulunan nesnelerle de Fırtına Tanrısının adamı uğraşır, onları temizler. Eğer onun yakınında başka insanlara da rast gelinirse, o onları dışarı çıkarır ve Fırtına Tanrısının adamı onları(da) tedavi eder. Kirlenmiş olan eşyanın hepsi de cesetle birlikte toprağa gömülür^{8,15}" ifadesi yer almaktadır.

Bu fragmanda yer aldığı üzere, ölen kişi fırtına tanrısının gazabı sonucu ölmüştür, yıldırım çarpması yani tanrıların-tanrıçaların gazabı sonucu bedeni yanması bir kirlenme olarak değerlendirilmiştir^{6,7}. Bu nedenle yıldırım çarpması sonucu ölen insanlar saygınlığı düşük bir ayinle defnedilmiştir.

2.3. Hititlerin Kişisel Temizlik Uygulamaları

Hitit toplumunun günlük yaşamlarının doğrudan anlatıldığı tabletler olmaması bu konu hakkında bilgi edinilmesini sınırlamakla birlikte, Hititlerin bin tanrılı bir toplum olmaları ve tanrılar-tanrıçalar adına gerçekleştirilen ritüellerin, büyülerin, falların, mitolojilerinin ve inançlarına paralel olarak yaptıkları yasaların ayrıntılı olarak yer aldığı tabletlerin var olması, Hitit toplumunun günlük yaşamı hakkında dolaylı olarak bilgi edinilmesini sağlamaktadır¹⁶.

Söz konusu tabletler Hititlerin fiziksel temizlik uygulamalarını tinsel gerekçelerle gerçekleştirdiklerini açıklamaktadır¹⁷. Bu bağlamda yer alan temizlik uygulamaları kişisel temizlik uygulamalarının önemli olduğunu bedenlerinin tümünün, bedenlerinin bölümlerinin, giysilerinin ve yaşadıkları evler temizlemesidir. Hitit toplumunun tanrılar-tanrıçalar adına kutladığı yalnız bayram sayısının yaklaşık olarak 174 olduğu ve her bayramın en az üç gün en fazla kırk gün sürmesi kişisel temizlik

uygulamalarının sıklığı konusunda bilgi vermektedir. Hititler gerekçeleri tinsel olmakla birlikte kişisel temizlik uygulamalarına önem veren ve gerçekleştiren bir toplumdur 18,19,20,21,22,23,24

2.3.1. Temizleyici Uygulamalar ve Maddeler

Hitit toplumunun kişisel temizliği sağlamak amacıyla kullandığı başlıca iki araç su ve ateştir. Su, tüm ritüellerde ve gündelik yaşamda ilk ve temel temizlik maddesi olarak yer almakta²⁵, ateşli çerçevelerden geçmek de gösterişle bir arınma uygulaması olarak dikkat çekmektedir.

Bir başka ilginç bilgi ise suyun özel bir biçimde kullanılması hakkındadır. Hitit metinlerinde hastaları tedavi eden kişinin yani hekimin, tuzlu suyla ellerini yıkadığı anlatılmaktadır. Hekimler kullandıkları suyun daha iyi temizlemesi için tuz veya natron atmışlardır. Tuzlu su veya natronlu (sodali) su ile ellerini ve hastayı-hastanın hastalıklı bölgesini yıkamışlardır²⁶.

Bu iki maddenin yanı sıra bilinen sekiz çeşit bitkiden yararlandıkları tablet fragmanlarından anlaşılmaktadır.

Söz konusu bitkilerden ilk üçü; kökü temizlik aracı olan çöven otu / helvacı otu, haşuuai adını verdikleri muhtemelen üzerlik otu olan alkalik bir bitki²⁷ ve sabun otudur²⁸. Sabun otunun yakılıp küllerinin kullanılması kayda değer bir ayrıntıdır.

Yirmi kadar çeşidi bulunan çöven bitkisinin, büyük ve kalın, dışı hafif kırmızımtırak köklerinin dövülmesinden elde edilen "çöven" temizlikte halen de kullanılmaktadır²⁸. Her üç bitki de suyu, sabun katılmış gibi köpürtür, kir ve leke temizleyici özellikleri vardır²⁷. Kişisel temizlikte, giysilerin temizlenmesinde ve mekan temizliğinde kullanılmışlardır.

Temizliği sağlamak amacı kullanılan dördüncü bitki ise, sedef otu "ŠE+NAG"dır (KUB VII 1 Vs. 32). Yıkanırken veya herhangi bir şeyi yıkarken temizlik malzemesi olarak kullanılmıştır²⁹. Hayri Ertem'in transkripsiyonunu yaptığı (GİŠ Š[EM]ŠEŠ (KUB XXXVII) ÚŠI-IN-BU-RA[TÚ] numaralı metinde bu bitkinin bir kısmının ilaç olarak da kullanıldığından söz edilmektedir²⁷.

Beşinci temizlik maddesi ise, Hititçesi [GİŠŠINIG (=GİŠBİNU=GİŠpaini-) ılın ağacıdır. Bu ağacın sözünün geçtiği metinlerin hepsi ritüel metinleri olup, Hayri

Ertem'in transkripsiyonunu yaptığı KUB IX 22Vs.II 28 numaralı metinde doğum yapan bir kadının ağzının temizlendiği anlatılmaktadır²⁷.

Altıncı temizlik malzemesi olarak, Hititçesi ^{Giš}alanza(n) olan defne ağacının gövdesinden ve yapraklarından yararlanmaktaydılar⁶⁸. Defne ağacının manevi temizliği-arınmayı gerçekleştirdiğine inanıyorlardı²⁷.

Sedir ağacı temizlikte kullanılan bitkilerin yedincisi olup Hititçesi ^{Giš}ERIN'dır. Su ile yıkanıp temizlenen kişi, sedir ağacından yapılan kapı altından da geçirilerek arınma işlemi tamamlanmaktaydı. "^{Giš}ERIN" isimli fragmanda kraliçe Puduhepa'nın Arinna³⁰ kentinin güneş tanrıçasına ettiği duada da sedir ağacının bu fonksiyonundan söz edilmektedir³¹.

Sedat Alp'ın "Hititlerde Dinsel Törenlerinde Kullanılan Temizlik Maddesi Tuhhuşar Üzerine Bir İnceleme" isimli çalışmasının konu olan Tuhhu(ua)i- adlı sekizinci temizlik maddesinin, çam kozalağı reçenesi olduğu ve hijyenden öte manevi arınma için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu metinde kızgın çam kozalağının ocaktan alındığını ve suya atıldığını ve bunun sonucunda "t" adı verilen özel bir kokunun ortaya çıktığını anlatılmaktadır. Çam kozalağı reçine içerdiği için "t" hoş bir kokudur^{27,32,33}.

2.3.2. Hitit Kaplarında Temizlik Ayrımı

Hitit toplumunun tinsel değerleri açısından kişisel temizlik uygulamaları ve bu uygulamalara yönelik kaplar ayrıca önemli olmuştur. Hititler günlük yaşantılarında kullandıkları kaplarla inançları ile ilgili uygulamalarda kullandıkları kapları birbirinden ayırt etmiş, birini diğerinin yerine kullanmamışlardır.

Kült Kapları; tanrılara-tanrıçalara saf su, tuzlu su, bal, kaymak, balmumu, hayvan kanı, hoş kokulu yağ ve içki sunmakta kullanılan kült kaplarının çok sayıda örneği günümüze ulaşmıştır. Bunların kullandıkları dönemde tanrılara layık bir temizlik düzeyinde muhafaza olunmaları söz konusudur. Kapların temizlik tarihi ile bir diğer bağlantısı ise dönemin içme ve yıkanma amacı ile su kullanımında kullanılan gündelik kaplarının modelleri hakkında bize bilgi vermeleridir. İki ana kült kabı kategorisi "GAL" ve "BİBRU" şeklinde adlandırılmakta ilk tiptekiler testi-sûrahi, ikinciler ise hayvan motifli biblolar biçimindedir³⁴.

2.4. Hititlerde Çevre Temizliği Uygulamaları

Arkeolojik kazılarda ulaşılan Hitit kentlerindeki atık ve temiz su tesisleri ile kentsel ve kırsal alanlardaki su kullanımı ile ilgili yapılar, Hititlerin temizlik anlayışı ve uygulamaları hakkında kimi dolaylı bilgilere ulaşmamızı sağlamaktadır. Bu yapılardan bahseden tabletler de arkeolojik bulguların kullanım gerekçelerinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

2.4.1. Hitit Kentleri ve Kentlerde Çevre Temizliği Hakkında Genel Bilgiler

Hitit kentlerinin mimari düzeni ve planlaması, var olanı benimseme ve uygulama geleneği çerçevesinde eski doğu örneklerinin bir benzeridir. Bu kentler din, bürokrasi merkezi ve askeri üs olma özelliklerini taşımışlardır^{7,3}

Hititlerde kentleşme daha önceki uygarlıklardan farklı olarak plansız biçimde gerçekleşmiş, evler caddelerin-sokakların etrafına rast gele yerleştirilmiştir. Evler büyük olmayıp genel olarak iki oda ve bir avludan oluşmaktadır³⁵. Akıtan damların, bu evlerin önemli bir sorunu olduğu Pimpira kralına ait, hasta bakımına da değinen, bir metinden anlaşılmaktadır:

"Hastalara bak, onlara ekmek ve su ver. Dam su akıtmasın; küplere dikkat et. Ben Pimpira kralı, sizleri korudum; sizlerde kralın sözlerine kulak asınız"⁷.

Hititlerin engebeli araziye düzeltmemeleri nedeniyle evler eğimli zemine uygun³⁷. biçimde yan yana dizilmiş ve bu doğru bir düzen olarak değerlendirmişlerdir. Dizili evlerin dışında kimi müstakil yapıların kalıntılarına da rastlanmaktadır ki bunlar büyük olasılıkla varsıl ailelere aittir^{9,4,11}. Evlerin zemini dövülmüş topraktan oluşmakta ya da sıva çakıl veya taşla kaplanmaktaydı.

Binaların yerleşimine gösterilmeyen özen caddelerin düzgün olmasına ve araziye uygunluğuna gösterilmiştir. Cadde ve sokaklar kaba çakıl tabakasıyla kaplanmıştır³⁶.

Hitit kentlerinde tez konusu ile bağlantılı en önemli özellik hijyenle ilgili alt yapı tesislerinin; temiz ve atık su kanallarının varlığıdır. Sokakların her iki tarafındaki evlerden atılan kirli sular küçük kanallar ya da kil borular ile ana kanala taşınmıştır.

Kanalizasyon sisteminin varlığı, Hititlerde yerel yönetimler olduğu düşüncesini uyandırmakla birlikte, bu konuda hiçbir kayıt yoktur. Hitit kentlerinin planlı olmaması ve belediye hizmetleri ile ilgili bir sistemin kurulmaması çevre sağlığı ile ilgili

sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hititlerin en önemli kenti olan yaklaşık 15.000 nüfuslu Hattusa'yla ilgili tabletler bize önemli sorunlar yaşadıklarını göstermektedir³⁸.

Tabletlerdeki ifadeye göre Hattusa'da çevre kirliliği büyük bir sorundur. Kentle ilgili bir metinde yer alan "Yağmur suları nasıl sidik ve pislikten arıtırsa" ifadesi, kent caddelerinin insan atıkları ile dolu olduğunu ve kent temizliğinin yağmurdan yağmura gerçekleştiğini bildirmektedir. Hattusa'nın sarp yamaçlar, dereler ve yer yer yükselen kayalıklardan oluşan bir arazide kurulmuş olması, kentin böyle doğal yoldan temizlenmesine olanak tanımıştır. Kentin akropolü olan Büyükkale'nin kuzey yamacının dibindeki Büyük Tapınak çevresinde yapılan araştırmalarda, yağmur sularının yukarı mahallelerden sürüklediği çöplerin ve kemiklerin izleri bulunmuştur^{4,6,7,14}. Bu bağlamda aynı zaman diliminde yer alan Asurluların önemli ticari kolonilerinden biri olan Kültepe'de yapılan kazılarda sokağa kemikler, kullanılmayan veya kullanılmayacak duruma gelen çanak-çömlekler ve diğer atıkların döküldüğü tespit edilmiştir³⁹. Hititlerin çevre temizliğine yaklaşımının dönemin bilgi birikimine paralel olarak yer aldığı görülmektedir.

Hititlerin çöpleri, ev atıklarını toplayıp bir çöplüğe döküp dökmediğine ilişkin çok açık veriler olamaması Asurlulara benzer bir uygulamaya sahip olduklarından kaynaklanmış olma olasılığı çok yüksektir^{5,7,40}. Hititler fizyolojik temeli olan temizliğin ilk halkasını yani kişisel temizliği yerine getirdikleri, ancak bilgi birikimlerinin yeterli olmaması nedeniyle çevre temizliği kavramının açılımları ve uygulamalarına paralel, günümüz bilgisi bağlamında eksik ve yetersiz sayılabilecek uygulamalar gerçekleştirdikleri görülmektedir.

2.4.2. Hititler'de Su Yönetimi

2.4.2.1. Hitit Kentlerinde Temiz Su Yapıları Hakkında Genel Bilgiler

Hititler suyun temizliği gerçekleştirme de en önemli unsur olması nedeniyle pınarları, nehirleri kutsamışlardır. Açık hava tapınaklarının yanına kutsal havuzlar yapmışlardır. Tapınak yolu üzerinde yer alan taş tekneler, muhtemelen el yıkama gibi temizlik etkinlikleri için kullanılmıştır⁴¹.

Hitit kentleri ve tapınakları genellikle su kaynaklarına yakın yerlerde kurulmuştur. Yakınlarında bir tapınak kurulan pınarlar kutsal olarak nitelendirilmiş, üzerlerine havuzlarda yapılmıştır. Pınarlardan beslenen havuzlar bir tür "şadırvan" gibi

kullanılmış açık hava tapınaklarında yapılan ritüellerden önceki temizlenme bunlarda gerçekleştirilmiştir²⁹.

Hititlerin suyu çeşitli amaçlarla fazla miktarda kullanmaları ve belli aralıklarla kuraklık dönemleri yaşamış olmaları, su gereksinimini sağlayacak depolar oluşturmalarına, sarnıç, havuz, pınar odası, su hendeği ve baraj yapmalarına neden olmuştur⁴². Hititler göletlerde, havuzlarda, sarnıçlarda ve barajlarda toplanan suyu kullanmanın yanı sıra^{6,7} su kaynaklarından evlerine de kanallar döşemişlerdir.

Hititlerin kullandığı suyla ilgili teknolojiyi özetlemek, dönemin sosyal yapısını ve mühendislik düzeyini tanımak açısından yararlı olacaktır. Kaynaklardan ya da depolardan yola çıkan su, pişmiş toprak künklerle ya da kil borularla kente getirilip toprağa açılan küçük kanalcıklarla evlere dağıtılmıştır. Hitit su borular koni biçiminde ucuca eklenen parçalar halindedir⁴⁴.

Yağmur suları yukarıda belirtildiği üzere yolları temizlemenin dışında içme ve kullanma suyu kaynağı olarak da önem taşımıştır. Hitit kentlerinde yağmur ve pınar sularını toplamak ve değerlendirmekle ilgili kimi yapılar; sarnıçlar, havuzlar, su tekneleri, pınar odaları vardır.

Sarnıç: Hitit kentlerinde sarnıçlar kayalıkların içine fiçi biçimde ve çok meyilli terasların üzerine yapıldığı görülmektedir. Yağmur suları bu sarnıçlarda toplanmış ve gereksinime göre dağıtım sağlanmıştır^{44,45}.

Havuz: Hitit kentlerinde suları toplamak amacıyla yaptıkları bir diğer yapı ise havuzlardır⁵². Havuzların genellikle tapınaklar civarında yapıldığı görülmektedir. Havuzlarda biriken suyun büyük bir olasılıkla dini ritüeller için kullanıldığı⁴⁴ ayrıca yangınların söndürülmesinde, sarayların, tapınakların ve tanrı heykellerinin yıkanmasında da devreye sokulduğu tahmin edilmektedir^{46,13,47}.

Havuzlardan söz edilen bir tablette yer alan Hudut beyi talimat metinlerinde (beg madgalti KUB 31.86 +ii 15vdd.) "hutani'nin ...kulaç olsun. Aşağı şehrin eteğindeki su hendeği (HIRITUM) 6 kulaç genişliğinde olsun. Öte tarafta ise genişliği (?) 4 kulaç olsun. O üstten su taşırmasın ve hendeğin üst kenarları taşla döşenmiş olsun⁴⁷". denilmektedir. Bu ayrıntılı anlatımdan da çıkartılabileceği üzere havuzlara biriken suyun taşmaması veya başka bir şekilde kayba uğramaması için o günün teknik donanımı çerçevesinde elden geldiğince titiz davranılmıştır⁴⁸.

Su teknesi: Tapınağa giden yolların üzerinde büyük yaklaşık 4,8 m. uzunluğunda tek kalkerden yapılmış su tekneleri yer almakta, bunlarda sirkülasyonu sağlayan temiz su getirme ve kirli su boşaltma sistemlerinin olduğu görülmektedir^{40,52,49}.

Pınar odası: Kentteki ve etrafındaki pınarları daha verimli değerlendirmek amacı ile üzerlerine inşa edilen pınar odaları öncelikle tapınaklara su tedarik etmek amacıyla kullanılmıştır. Düşman saldırısında su gereksinimi rahatlıkla sağlansın diye de savunma duvarları ile desteklenmişlerdir^{44,49}.

2.4.2.2 Hititler’de Suyla İlgili Yapı Kalıntılarından Örnekler

Hitit pis ve temiz su tesisatının bir arada bulunduğu bir örnek Alaca Höyük kazısında çıkarılmıştır. Bu örnekte pis su, birikme çukurlarından biçimi temiz su borularıyla aynı olan borularla alınıp, akıntısı kent kapısı yönünde olan, büyük taşlarla örtülü bir ana atık su kanalına verilmiştir.

Su sağlam amacı ile yapılmış büyük havuzlar, göletler ve barajlar Hititlerin yaşadığı pek çok yerde bulunmuştur. Bunlardan bazıları; (1) Büyükkale’deki havuz ve kayalara oyulmuş su sarnıçları, (2) Boğazköy Güney Kale’deki havuz, kutsal pınar, dört sarnıç, (3) Yukarı Kent Ağaçdenizi’ndeki tapınaklar mahallesinde yağmur suyu veya taşıma su ile doldurulan dev havuz, (4) Alacahöyük yakınlarındaki Gölpınar, (5) Konya Kadınhanı yakınındaki Köylü yolu Korucutepe’deki kagir kanallar ve (6) Beyşehir Gölü yakınındaki Eflatunpınar’dır^{50,51}. Havuzlara, su kaynağından itibaren döşenmiş, su getiren künkler ve taşan su kanalları mevcuttur. Bu havuzlardan W. J. Hamilton tarafından 1849’da bilim dünyasına tanıtılan M.Ö.14-13. yüzyıldan kalan Eflatunpınar 7 m uzunluğunda, 3 m genişliğinde oldukça önemli, ilgi çekici bir tarihi eserdir^{52,40}.

Hititlerin baraj yapımını Mezopotamyalılardan öğrendikleri⁵³. metinlerden anlaşılmaktadır. Milattan önce ikinci binin sonlarında Uzunyayla’nın sulanması amacıyla yapılan Kayseri Pınarbaşı yakınlarında Karakuyu barajı, Ilgın yakınlarındaki Yalburt barajı ve Sivas yakınlarındaki Kuşaklı höyüğünün yukarısındaki baraj günümüze ulaşan örneklerdir.

Hititlerin yaşam için gerekli olan ve tanrıların önemsedikleri temizliğin öncelikli koşulu olan suyu toplamak ve taşımak için başarılı çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Su taşıma ve depolama sistemlerinin en önemli eksikliği üstlerinin açık olmasıdır.

Hititler bugünkü anlamda hijyen kavramına ve hijyen uygulamasını gerçekleştirecek olanaklara sahip olmadıkları için temiz görünen ancak temiz olmayabilen suları içmiş ve kullanmış, büyük olasılıkla da buna bağlı sağlık sorunları yaşamışlardır.

Arinna GAZZİDURİ'si

Yukarıda anlatılan genel yapıların dışında, sözü edilmeye değer özel bir su ve temizlik tesisine de ayrıntılı biçimde değinmek uygun olacaktır. Daha önce belirtildiği üzere Hitit dini değerler sisteminde, kutsal alanlara girmeden önce arınmak ön koşuldur. Bu genel çerçevede, halen bulunamamış olan kutsal Arinna kentinin girişinde de bireylerin temizlenmesi için bir yunak yapılmıştır. ^{GIŞ}GAZZİDURİ olarak adlandırılan ve bir pınarın üzerine kurulmuş bulunan bu yunağın ününden çeşitli metinlerde söz edilmektedir. Bu metinlerdeki ifadeye göre ^{GIŞ}GAZZİDURİ içine girilebilen büyüklükte, bir su kaynağının üzerine kurulmuş ve araba yolu üzerinde bulunan bir yapıdır⁵⁴. Kral ziyarete geldiğinde kente girmeden önce burada mola verip ellerini yıkadıktan sonra arabasına binip yoluna devam edebilmektedir⁵⁵.

"KBo

- 29 Kral Arinna kentine yaklaştığında
30 Gazziduri-'ye varır. Kral gazziduri-'nin
31 İçine girer ve ellerini yıkar⁵⁴."

^{GIŞ}GAZZİDURİ, Sedat Erkut tarafından transkripsiyonu yapılan metinde yer alan bilgilere göre de Hitit panteonunun baş tanrıçası ve güneş tanrıçası Arinna'nın kentinde yer alan bir yunak; arınma-yıkanma yeridir. Fragmana göre kraliçe sarayda yediği yemekten sonra ^{GIŞ}GAZZİDURİ'den getirilen su ile arınmaktadır. Ayrıca gazziduri- nin Hitit kültür yaşamında önemli bir yer tutan ve kutsal olarak kabul edilen eya- ağacından yapıldığı belirtilmektedir⁵⁴.

2.4.3. Hititlerin Tuvalet Alışkanlıkları ve Atık Su Sistemleri

Alacahöyük, Alishar, Boğazköy, Gözlükule gibi merkezlerde yapılan kazılarda fırın, lavabo ve banyo küveti gibi ev içi armatürlerine rastlanmıştır^{9,56}. Evlerde tuvalet olduğunu gösteren herhangi arkeolojik bir bulgu olmaması dikkat çekicidir. Geç Hitit döneminin son yıllarına doğru; M.Ö. 8. yüzyılda Urartu su kanallarına yakın yerlerde yapılan kalelerine ait tuvalet kalıntıları bulunmuştur^{52,57}.

Hitit kentlerinde evlerde de kamuya açık yerlerde de tuvalet kalıntısına rastlanmamıştır. Hitit kentlerinde tuvalet olmadığı için kent sakinleri sokak, duvar kenarlarını kullanmışlardır. Surlarla çevrili, dolayısıyla dışarı kapalı ortamlar olan Hitit kentlerinde bu alışkanlığın çeşitli sağlık sorunlarına neden olmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

Halkın yol kenarlarını kullanmalarına karşın kraliyet sarayının sakinlerinin ve zenginlerin evlerinde lazımlıklar kullanmış oldukları, "Dışkılar (gelişi güzel) Hattuşa kenti] içine atmas[ınlar]" gibi ifadelerden anlaşılmaktadır^{5,6,7}. Hititlerin tuvalet gereksinimlerini uygun buldukları her yerde, yol kenarlarında, bahçelerde gidermiş, orduda ise tuvalet konusunun oldukça ciddiye alınmış ve nöbetçilerin görevlerini aksatmadan gereksinimlerini gidermesini sağlamak üzere direktifler verilmiştir. Askeri tesislerde de tuvalet bulunduğundan söz edilmemesi ve tuvalet taşı buluntusuna rastlanmaması, askerlerin de tuvalet olarak halk gibi uygun alanları kullandıklarını göstermektedir.

Bu bilgilerin yanı sıra Hititlerin atık su sistemi kurmuş oldukları bilinmektedir, bunlardan Büyükkalede'ki sistem günümüze kadar ulaşmıştır. Üzeri oval delikli bir künkler şebekesi ile hem yolda biriken yağmur suları toplanmış ve 70-72 cm uzunluğundaki pişmiş toprak boruların uç uca eklenip kil ile yapıştırılması yöntemiyle yapılmış kanalizasyon sistemine verilmiştir³⁷. Hititlerin atık su şebekesi ile ilgili bir diğer ilginç husus, önemli bir sistem olan "mazgal"ı kullanmaları, yollarda biriken suyun drenajını gerçekleştirmeleridir. Atık sular, bir ana kanal vasıtasıyla sfenksli kapı altından kent dışına akıtılmaktadır. Benzer bir yapı örneği de Maşathöyük'te yer almakta, büyük sarayın açık hava avlusunda biriken yağmur sularının bir kanal şebekesiyle dışarı akıtılmış olduğu görülmektedir.

Kişisel temizliği sağlamaya yönelik gerekli birçok alt yapı tesislerini gerçekleştiren Hititler tuvalet konusunda ki yaklaşımların çevre temizliği ile ilgili bilgi birikimine paraleldir.

2.5.Hitit Sağlık Anlayışında ve Tıp Uygulamalarında Temizlik

2.5.1. Hitit Tıbbı Hakkında Genel Bilgiler

Hititlerin sağlıkla ilgili düşüncelerinde ve uygulamalarında tüm diğer alanlarda olduğu gibi iki temel yaklaşımın ağır basması söz konusudur. Onlara göre, sağlık,

tanrıların-tanrıçaların lûtfu hastalık ve salgın ise gazaplarının sonucu olarak ortaya çıkmaktadır^{7,8,58}. Tıbbi uygulamalar konusunda ise varolanı derleyip kullanma yaklaşımlarının ağır bastığını, Mezopotamya ve Mısır ile tıbbi terminolojiyi almadan hekim talebinde bulunmaya uzanan ilişkiler içinde olduklarını söylemek mümkündür.

Hititlerde tıp ile ilgili bir eğitim kurumu bulunup bulunmadığına ait bilgi tabletlerde mevcut değildir. Metinlerde Hititli yöneticiler hastalandıklarında Babil'den veya Mısır'daki hekimleri davet ettiklerini anlatılmaktadır^{14,59}. Ayrıca Hititçe doktor kelimesinin olmaması bu konuda yeterli bilgiye ve eğitime sahip olmadıklarının bir başka delili olarak kabul edilebilir. Hititlerin hekim sözcüğünün karşılığı olarak kullandığı LÚ.A.ZU (suyu tanıyan adam) sözcüğü Sümerce'dir⁶⁰.

Hitit panteonunda yer alan Su Tanrısı Ea, Şifa Tanrıçası Kamruşepa ve Siyah Tanrıça DINGIR.GE hem sağlıkla hem de temizlikle ilgilidir. Ortak tanrı-tanrıçaların bulunması, temizlik ve sağlık kavramlarının Hitit düşüncesinde bir şekilde bütünleşmiş olduğunun göstergesidir^{6,7}.

Hititler biyolojik, psikolojik ve sosyal sağlıkla ilgili karşılaştırdıkları sorunları gidermek için panteonun insanlardan öncelikli beklentisi olan ruhsal ve bedensel temizliği gerçekleştiriyor; yıkanıyor, temiz elbiseler giyiniyor ancak bundan sonra sorunla ilgili ritüelleri veya majik uygulamaları yapıyorlardı. Bu nedenle uygulanan tüm tedavi yöntemlerinde temizlenme, yıkanma etkinliği yer almaktaydı. Aksi takdirde uygulanan ritüel ya da majik yöntemlerin başarılı olamayacağını düşünüyorlardı⁶¹.

Hititler ritüellerin ve majik yöntemlerin dışında, hastalıkları tedavi etme amacı ile çeşitli droglar kullanmışlardı. Genel olarak pis kabul ettikleri ve dokunmadıkları hayvanlardan köpeğin pisliğini çeşitli bitki çiçekleri ile karıştırılıp elde ettikleri macunu tedavi amacı ile kullanmaları temizlik-sağlık ilişkisi bağlamında ilginç bir paradokstur^{7,8,15}.

2.5.2. Hititlerin Tıbbi Uygulamaları ve Temizlik

Hititler, çeşitli ritüeller ve majik uygulamalar ile kirlenme sonucu ortaya çıkan, sosyal, psikolojik ve biyolojik sağlığı bozan musibetlerden kurtulmayı amaçlamışlardır. Söz konusu musibetler arasında kan davası, hastalıklar, askeri yenilgi, aile fertleri arasında geçimsizlikler, evlerdeki kötü ve adi ruhlar, büyü, günah, ilahi öfke, ölü ruhların insan yaşamını alt-üst etmesi, insanların sahtekarlığı yer almaktadır. Biyolojik

sağlığın bozulmasına neden olan hastalıkların kaynağı menstrüel dönem, kan, hamilelik, cinsel iktidarsızlık, kısırlıktır, tükürük, uygunsuz cinsel ilişki, meni, dışkı ve ölü ruhların neden olduğu veba salgınıdır⁷.

Hititler hastalıkların teşhisinde faldan, tedavisinde ise büyüden yararlanmışlar, bu uygulamalardan önce ise daha önce de belirtildiği gibi temizlik yapmaya büyük önem vermişlerdir. Hititler genel bir değerlendirme ile büyüü çok çeşitli amaçlar için kullanmışlardır. Bunların başlıcaları, (1) yolunda gitmeyen bedensel fonksiyonları düzeltmek, (2) ev içindeki anlaşmazlıkları gidermek, (3) evdeki kötü ruhları def etmek, (4) tarım ürünlerindeki verimsizliği ortadan kaldırmak, (5) ordudaki veba salgını gibi talihsizlikleri yok etmek, (6) yeminini bozanların uğrayacağı lanetlenmeyi pekiştirmek, tanrılar-tanrıçalar da dahil, (7) işinin başında olmayan ya da dikkatsiz kimselerin işleri ile ilgilenmelerini sağlamaktır^{6,7,8, 14,62}.

Ahmet Ünal tarafından transkripsiyonu yapılan ve "Fal Metinleri" başlığı altında yayımlanan 59 metin içinde Hitit kralının hastalığının nedenini öğrenmek amacıyla tanrılara-tanrıçalara yöneltilen kimi sorular yer almaktadır. KUB XXII 70= Bo 2011 numaralı tablette, kişinin yaşadığı olaylarla ve yaptığı davranışlarla ilgili, kronolojik sıra izlemeksizin, bir çok soru sorulmakta hastalığa teşhis koymaya çalışılmaktadır. Hititler teşhis sonrası tedavi için genel kabul gören olumlu ve olumsuz olayların tümünün patojen kaynağının pislik, kirlilik olduğu düşüncesi çerçevesinde hareket ederek, olumsuzluğa sebebiyet veren kirlerden arınmaya ve tanrıların-tanrıçaların istediği düzeyde temizliğe ulaşmaya çalışmışlardır¹³.

Hititler fal sorularının dışında da kimi olayları tanrının-tanrıçanın işareti olarak kabul etmişlerdir. Örneğin, doğum esnasında doğum iskemlesi kırılırsa, bu işaretin doğuran kadının temiz olmadığını gösterdiği çıkarımı yapılmıştır. Bu durumda Kumana şehrinden Hatti'li rahip Papanikri'nin ritüeli çerçevesinde, onarılan doğum iskemlesinin iki koyun ve dört kuş kanı ile silinmek suretiyle temizlendiği tabletlerde anlatılmaktadır¹⁰.

Hititler hastaları tedavi ederken büyüün yanı sıra droglardan da yararlanmışlar, genellikle de bu ikisini kombine etmişlerdir. Tüm teşhis ve tedavi süreçlerinde, uygulayıcının, üzerinde uygulananın ve kullanılan malzemelerin temiz olması öncelikli koşuldur. Hekim çeşitli dozlarda drogları karıştırıp elde ettiği karışımların bir bölümünü hastanın vücuduna serpmekte, geri kalan bölümüyle de hastanın ağzını yıkamakta ve

ona önce gargara yaptırıp sonra içirmektedir. Bu ilk aşama tamamlanınca hasta yıkanmakta ve büyü ile tedavi başlamaktaydı. Büyüden sonra ise koyun yağı başka maddelerle karıştırılarak hazırlanan merhem hastanın vücuduna sürülmektedir^{6,7}.

Tıp ve Temizlik İlişkisini Gösteren Vaka Örnekleri:

VAK'A 1: Galip Çağırğan'ın, Babil'li bir maşmaşšu rahibi olan "Marduk-šāpik-zēri" isimli katip tarafından yazılan Sultantepe Tableti ile ilgili çalışmasında Hititlerin hastalıkların tedavisin de uyguladığı bir ritüel yer almaktadır. Tabletteki ifadeler hastanın alın, baş, adale ve ayak ağrısından muzdarip bir kimse olduğunu göstermektedir. "Bir Sultantepe Tableti" nde temiz bir kuzunun kurban edildiği ve temiz butlarından birini yağ ve bal ile karıştırarak tanrı Zappu'ya sunulduğu belirtilmektedir⁶³.

VAK'A 2: Albrech Goetze ve E.H.Sturtevant tarafından yayınlanan bir fragmanda anlatılan hastalık Tunnavi ritüeli bağlamında hastalık ile kirlilik arasında kuvvetli bir bağ kurulduğu görülmektedir. Büyücüler genel olarak hastalığı defetmek için hastanın, büyücünün ve büyü malzemesinin de temiz olmasına çok dikkat etmişlerdir^{26, 44, 54,85}.

VAK'A 3: Ali Dinçol tarafından transkripsiyonu yapılan "Happala'lı ASHELLA ritüeli (CTH 394)" ile ilgili metinde⁶⁵, kurban kesimi sonrası yapılan kişisel temizlik anlatılmaktadır.

"1. Kurbandan ayrılıp, vardıkları zaman suyun içine tuz dökerler ve ellerini onunla yıkar.

3.Sonra iki yerde ateş yakarlar ve arasından geçerler. Ve 2 teke, 1çanak şarap, 5 somun

Metnin devam eden bölümünde:

5. hazırlarlar. 2 tekeyi Kurban Malzemesinin Koruyucu Tanrısı'na kurban eder.

Ve göğsü, sağ kolu, karaciğer, yüreği

7. pişmiş (olarak) yapraklarının (üzerine) koyar. Kurban malzemesinin koruyucu tanrısını üç kez içer. Yerler ve giderler⁶⁵".

Görüldüğü gibi kurban kesenler ellerini tuzlu su ile temizleyip, iki ateş arasından geçmektedir. Burada tıpla ilişki açısından ilginç olan husus kurban kesmenin salgının sona ermesi amacı ile yapılmış olmasıdır. Yine salgın

hastalıklara karşı düzenlenen Zarpiya, Uhhamuwa, Maddunani ve Dandanku, Pulisa ritüellerinde de benzer temizlik uygulamalarının yer aldığı görülmektedir.

VAK'A 4: Hititler bedensel hastalıklarda olduğu gibi, psiko-sosyal kökenli sorunlarda da bozukluğun-aksamanın bedeninde olduğu düşünmüşlerdir. Bir başka deyişle beden, ruh ve sosyal çevre arasındaki sınırlar Hititlerin zihninde pek de net değildir. Bunun doğal bir sonucu olarak bedensel rahatsızlığı da aile içindeki ilişkilerde yaşanan sorunlarla aynı bağlamda değerlendirmişlerdir.

Bölümün sonunda sözü bir genelleme ile bağlayarak Hititlerin genel olarak tüm sorunlarına özel olarak da tüm sağlık sorunlarına çare arayış çerçevesinde daima aynı yaklaşımı gösterdikleri; sorunun kökeninde yer alan ilahi gazabı gidermek üzere tanrıları-tanrıçaları ile temasa geçtikleri söylenebilir. Dolayısıyla hastalık olarak değerlendirdikleri sıkıntıların hepsinde ayrıntıları farklı da olsa aynı anlayışın tezahürleri olan ritüel ve büyü uygulamaktaydılar. Kirliliğin tanrıların-tanrıçaların öfkelenmesine yol açarak hastalıklara neden olduğu inancı ve tedaviye yönelik uygulamaların belirgin bir temizlik unsuru içermesi, temizlik-sağlık ilişkisinin genel çerçevesini oluşturmaktadır.

Rukiye Akdoğan ve G.Wilhelm tarafından transkripsiyonu yapılan "Ankara Medeniyetleri Müzesi'nde Bulunan Hititçe ve Hurrice Yazılmış 4 Çivi Yazılı Tablet"ten yapılan alıntı da yine psiko-sosyal hastalıkların ve aile içi iletişim sorunlarının giderilmesi için yer altı güçleriyle iletişim kurulup ve güneş tanrısını da davet edilerek beden ve ruhun kirlilerden arındırıldığı görülmektedir⁶⁶. Hititler ak büyü ile kirlilerden arınarak psiko-sosyal sağlıklarına kavuşmuşlardır^{26,48,54,66}.

2.6. Hitit Hukuku ve Temizlik

Hitit hukuku çağının genel anlayışına uygun olarak dini esaslar-tanrı buyrukları üzerine kurulmuştur⁶⁷. Sümerler de Babbar'ın, Akkadlar'da Şamaş'ın, Mısırlılar'da Aton-Re'nin hem güneş tanrısı hem de adalet tanrısı olmasına paralel biçimde Hititler'de de Güneş Tanrıçası Arinna (^DUTU) aynı zamanda hak ve adaletin koruyucusudur^{68,69,43,42, 70}.

Hititlerin, genel yaklaşımlarının hukuk alanındaki yansıması olarak, kendilerine bağlanan toplumların yasalarını benimsemeleri söz konusudur^{71,72}. Bir tablet fragmanında yer alan "Büyük suçlara karşı, çeşitli kentlerde eskiden beri ne cezalar uygulanıyorsa (öyle yapılsın): eğer bir kentte suçlular idam ediliyorsa, şimdi de idam edilsin; eğer bir kette sürgüne yollanıyorsa, yine sürgüne yollansın. Sonra kent halkı yıkansın⁴³" sözleri bunu ifade etmektedir. Buyruğun sonunda yer alan aralarından suçlu bir kişi çıkmış kent halkının yıkanması gerektiği hususu, tez konusu bağlamında özellikle dikkate değerdir.

Bir başka tablet fragmanında yer alan "Eğer biri bir adamı dinsel olarak arındırırsa (=günahlarından), artıkları (=kurban veya arındırma işleminde kullanılan nesnelerden) da yakma yerine götürür (=yakar). Eğer onları başkasının tarlasına veya evine götürürse, bu büyücülüktür, kralın yargısı (gerekir)⁴³" ifadesi temizlikle ilgili yasal düzenlemelere bir diğer örnektir. Bu örnekte olduğu gibi Hitit yasalarında yer alan temizlikle ilgili düzenlemelerin hemen hemen tümünde de çevre temizliği ile; su kaynaklarının temiz tutulması, atıkların yok edilmesiyle, başkalarına ait kişisel eşyaların kirletilmemesiyle ilgili hükümler vardır^{62,70,73}.

Ayrıntılı yasal düzenlemeler yapılmış olan konulardan biri de gıdaların ve mutfak çalışanlarının temizliğidir. Mutfak malzemelerinin ve gıda maddelerinin pis ya da temiz oluşu dini ilkelere bağlı yasal düzenlemeler çerçevesinde belirlenmiştir. Mutfakla ilgili olarak kuralların başında kapların temiz olması gelir. Bir kabı köpek koklamış veya üzerine işlemiş ise ve kap ağaçtan veya pişmiş topraktan yapılmış ise atılıp yok edilmesi, madenden-tunçtan yapılmışsa temizlendikten sonra kullanılabilmesi söz konusudur^{6,7}.

Aşçıların tanrılara-tanrıçalara dışkı ve sidik bulaşmış yiyecek maddeleri sunmamaları konusu ısrarla vurgulanmıştır^{6,7}.

Bir örnek verecek olursak; "mayalı peynir ateşin içine atılır ve bir değnekle közün içine bastırılıp, pişmesi sağlanır. Sonra herkes bu peynirden bir parça alır ve (birbirlerinin ağızlarına) tıkarlar. Yalnızca temiz peyniri yemeleri gerekir; kirli peyniri yiyemezler; onu yemek doğru değildir⁶". Burada temizden kasıt peynirin, pişirme esnasında küle bulaşmamış veya yanıp kömürleşmemiş olmasıdır. Örneklerden de anlaşılacağı gibi Hititlerin temizlik anlayışı bir yandan dini referanslara dayanırken

diğer yandan görünüşün temiz olmasına büyük önem verilmiş su konusunda olduğu gibi genel olarak da temiz görünmek temiz olmak özdeş sayılmıştır.

Aygül Süel'in transkripsiyonunu yaptığı bir metinde bu konunun önemi çok açık olarak yer almaktadır. Kralın içeceği su da kıl bulunması hem hijyen hem de büyü yapılabileceği kaygısı içinde ele alınmış ve cezalandırılmıştır. "Ayrıca siz, su taşıyıcıları, suya çok dikkat edin! Suyu bir süzgeçle süzün! Bir keresinde, ben, kral, Sanahuitta'daki su kabında bir saç teli buldum. Kral kızdı ve kızgınlığımı su taşıyıcısına şöyle getirdim: Bu ne rezalet! O zaman Arnili (dedi ki) Zuliya dikkatsizdi. Kral dedi ki: Zuliya (...) (bir tür sınava) gitsin. Masum olduğunu kanıtlarsa kendini temizlesin! Suçlu bulunursa, öldürülsün!⁷⁴"

Gıda sektöründe çalışanları uyması gereken ayrıntılı kurallar Hitit hukukunun temizlikle ilgili hükümlerinin bir diğer ilginç kümesidir. Bu düzenlemelerin doğrudan çalışanların beden temizliği ile dolaylı olarak da gıda temizliği ile ilgili olması tez konusu bağlamında önemlidir.

Aygül Süel'in transkripsiyonunu yaptığı bir diğer metinde ise tümünün erkek olduğu anlaşılan tapınak mutfak çalışanlarının; "mutfak beylerinin" uymaları gereken temizlik kuralları yer almaktadır. Bu en üst düzeydeki mutfağın görevlileri için geçerli kuralların, mutfığa gıda maddesi temin eden çiftçiler, sığır ve koyun çobanları ile diğer resmi ve sivil mutfakların çalışanları için de belli ölçülerde geçerli olması söz konusudur. Mutfak beylerine verilen direktiflerden çarpıcı bir parça aşağıda yer almaktadır.

(Birinci Tablet: Vs.I § II)

"Ayrıca günlük kurban etlerini hazırlayanlar temiz olsunlar.

Onlar yıkanmış (ve vücut kılları) kesilmiş olsunlar.

Onların (saç ve sakal kılları kesilmiş olsun.) Temiz elbiseler giymiş olsunlar.

Eğer (böyle) değil(seler) günlük kurban ekmeklerini onlar hazırlamasınlar.

Tanrıların ruhunu ve bedenini teskin eden(ler), onlar kurban ekmeklerini hazırlasınlar.

İçinde kurban ekmeklerini hazırladıkları fırın süpürülmüş ve su serpilmiş olsun.

Ayrıca (ekmek) bölme yerinin kapısına bir domuz ya da bir köpek yaklaşmasın.

Sizin muhafaza ettiğiniz ağaçtan ve pişmiş topraktan eşyalara eğer herhangi bir yerde bir domuz (ya da) bir köpek yaklaşırsa ve mutfak beyi onu atmazsa ve o

tanrılara kirlenmiş (kap kacaktan) yiyecek verirse Tanrılar (da) ona yemek (ve) içmek için dışkı (ve) idrar verirler⁷⁴".

Hititler pek çok kültürde olduğu gibi ekmeği kutsal olarak değerlendirmişler ve bütün ritüellerinde ona yer vermişlerdir. Söz konusu ritüeller için ekmek hazırlayanlara; "fırın beylerine" yönelik direktiflerde de temizliğin ön koşul olduğu vurgulanmaktadır. Buna göre ekmekleri hazırlayanlar temiz olmalı, banyo yapmalı, tırnaklarını ve vücut kıllarını kesmiş olmalıdır. Bu kişilerin saç ve sakallarını uzatamamaları, özellikle saçlarını Sümer din adamları gibi kazıtmaları söz konusudur. Fırın beylerinin bedenlerinin yanı sıra elbiselerinin de temiz olması gerekmektedir. Temizliğin üçüncü aşaması olarak fırın da temiz olmalı; özellikle mundar kabul edilen köpek ve domuz buraya yaklaşmamalı, yerler su serpilerek temizlenmelidir⁷⁴.

Yeri gelmişken vurgulanması uygun olacak bir paradoks, mekanı ayak basması ile kirli kıldığı kabul edilen domuzun etinin yenmesinde sakınca görülmemesi; Hitit mutfağında domuz etinin kullanılmasıdır^{61,75}.

3. ESKİ YUNAN UYGARLIĞI (İYON KOLONİLERİ) ve HELLENİSTİK DÖNEM (M.Ö. 1050 – 31)

3.1.Genel Bilgiler

Bu bölümün başlığında yer alan "Eski Yunan uygarlığı" ifadesi İyon kolonilerinde (Anadolu'nun Batı kıyılarında ve Ege adalarında) gelişen uygarlığı açıklamaktadır. Hellen / Ellan uygarlığı ise Hellas / Ellas'ta gelişen uygarlığı ifade etmektedir. Bu bağlamda her iki uygarlığın aynı zaman diliminde farklı oluşumlara, farklı değerlere, farklı yaklaşımlara sahip olduğu görülmektedir.

(1) "Eski Yunan Uygarlığı" Anadolu'nun bilgi birikiminde gelişmiş ve yeni bir evrenin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

(2) Hellen kültürü ise Hellas'ta yaşayan toplumun otantik değerleri ile İyon kolonilerinde oluşan yeni değerlerin etkileşimi ile gelişmiş ve özellikle Anadolu'da meydana gelen Pers istilası ile Hellas'a kaçan insanların bilgi birikimi ile yenilenip ivme kazanmıştır. Büyük İskender'in başta Anadolu olmak üzere yaptığı seferlerle de yayılan Hellen kültürüne "Helenistik kültür / Helenistik dönem" adı verilmiştir.

Çalışmada Anadolu'ya ait metinler ve arkeolojik bulgular değerlendirmeye alınmıştır.

3.1.1. İyon Kolonileri

Antik çağda Akhalar'ın yaşadığı Yunan anakarasında bir başka deyimle Hellas'ta coğrafi özellikler, iklim koşulları ve üretime uygun olmayan toprak nedeniyle halkın büyük bölümü yoksul bir yaşam sürmüştür. Bu durum toplumlar arası çatışmaları artırmıştır. Bu zor şartlar ve Anadolu'nun bereketli topraklarının olduğunu bilmeleri nedeni ile Hellaslılar Anadolu'nun verimli topraklarına yaklaşık olarak M.Ö. 1050' den itibaren göç etmeye başlamışlardır^{76,77}.

Söz konusu göç ile Batı Anadolu'da yeterli nüfusa sahip olan Hellashılar yerli halkın katılımıyla İyon kolonilerini kurmuşlardır.

Hellashılar Anadolu halkının inanç, bilgi, değer sistemi, teknoloji ve sanat alanlarındaki birikimi ile ekonomik, sosyokültürel ve bilimsel yönlerden yoksulluklarını/yoksunluklarını gidermişlerdir^{78,79}. Anadolu'nun konumu itibarıyla zenginleşen otantik kültürü ve zengin ekonomik olanakları Anadolu halkı tarafından Hellas'a dolayısıyla Avrupa'ya nakledilmiş, bu çift yönlü etkileşim insanın kendi gereksinimleri ve doğa hakkındaki yorumbilgisi, Anadolu'nun ekonomik olanakları ile bütünleşerek Avrupa'da da bir dönüşümün ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır^{80,81,82}.

3.1.2. Hellenistik Dönem (M.Ö. 333-31)

Anadolu Helenistik dönemi M.Ö. 330'dan M.Ö. 31 yıllarına kadar olan Romalıların bütün Yunanistan'a yerleşmelerine kadar süren dönemdir^{81,83}. Hellenistik dönemde doğa tanrısal bir varlık olarak algılanmış, dinsel büyü kaybolmuş, mucizeler küçümşenmiş ve özgün araştırmalardan çok derlemeler, eleştirel yapıtlar ve felsefi eserler yazılmıştır^{84,85}. Bu dönemde yapılan çalışmalarla rasyonel düşünce biçimlenmiş, gelişmiş ve sürdürülmüştür.

Hellenistik dönemin geniş coğrafyası nedeniyle İyon kolonilerinde meydana gelen kültürel sentezi ivme kazanarak çevreye yayılmıştır. Bu dönemin önemli kültür, din ve ticari merkezleri Batı Anadolu'da yer alan Pergamon, Smyrna, Phokaia, Klazomenaia, Teos, Efesos, Miletos'un dışında İskenderiye'de olmuştur^{86,87}.

3.2. İyon Kolonileri ve Helenistik Dönemde Temizlik Kavramının Açılımlarının Evreleri

3.2.1. Kişisel Temizlik Kavramının Açılımlarının Evreleri

Yunanlıların temizlik kavramı ve uygulamalarına yaklaşımlarında Anadolu yarımadası öncesi ve İyon kolonileri-Helenistik dönemi olmak üzere iki ayrı evrede değerlendirilebilir.

Hellashılar anakarada mevcut kullanabilir suyun kısıtlı olması sebebiyle suyu fizyolojik gereksinimleri arasında yer alan susuzluğu gidermek amacıyla kullanırken bir diğer fizyolojik gereksinimi olan temizlik için sınırlı olarak kullanmıştır. Bu nedenle Anadolu'da yaşayan toplumların çeşitli vesilelerle çok sık gerçekleştirdikleri yıkanma

etkinliği Hellaslılar için rutin bir uygulama olamamış, insan yaşamının önemli dönemleri olan doğum, düğün ve ölüm söz konusu olduğunda gerekleştirilmiştir^{88,89,90}.

Bu durum Anadolu'nun zengin su kaynakları ve Anadolu yerli halkının temizlik alışkanlıkları sebebiyle değişmiş ve Anadolu'daki temizlik uygulamaları Anadolu'da yaşayan Hellaslılar tarafından benimsenmiş ve uygulanmıştır. Bu süreçte Batı Anadolu'da kurulan İyon kolonileri tanrıları-tanrıçaları ve onlar tarafından kabul edilmek amacıyla gerçekleştirilen ritüelleri, ritüellerin temizlik uygulamalarını benimsemişlerdir^{91,92}. Bu evrenin ikinci yarısında laik düşüncenin benimsenmesi ve rasyonel bilgi birikimine paralel olarak temizlik uygulamalarının fizyolojik bir gereksinim olduğu ortaya çıkmış ve kabul edilmiştir. Bu gelişmeler sonucu temizlik uygulamaları bireyin yaşam kaygısı ile gerçekleştirilirken tanrılar ve tanrıçalar için gerçekleştirilen ritüellerdeki temizlik uygulamaları da bilişsel önemi ile ilgili değer kaybına uğrayarak devam etmiştir.

3.2.2. İyon Kolonileri, Doğa Filozoflarının Temizlik Kavramının Açılımlarına Katkıları

Anadolu'nun konumu nedeniyle Mısır ve Mezopotamya da inceleme yapan İyon kolonileri kolonilerinin doğa filozofları ve hekimleri doğayı, yaşamı ve insanı yeniden tanımlama çabasına girmişlerdir. Doğa filozofları matematik ve astronomi alanında Babil'den, tıp alanında Mısır'dan, mitoloji ve felsefe alanında Mezopotamya'dan etkilenmiştir. Doğa filozofları edindikleri bilgileri geliştirmiş ve yaşamı ve dünyayı rasyonel olarak açıklamış ve kurdukları okullarla görüşlerini diğer kıtalara da yaymışlardır^{93, 94,95}.

Batı Anadolu'da rasyonel düşüncenin temellerini oluşturan doğa filozofları; Thales, Anaksimandros, Anaksimenes, Pythagoras, Xsenophes, Melissus, Herakleitos, Parmenides, Zenon, Empedokles, Anaksagoras, Apollonios Tyana ve atomcular Leukippos, Demokritos'tur⁹⁶.

Yaşamın temel kaynakları arasında yer alan ve temizliğin de ana maddesi olan su ve suyun oluşumu filozoflarının ilgisini çekmiştir. Doğa filozofların yaklaşımlarının temelinde laisizmin yer alması rasyonel düşüncenin gelişmesine olanak tanımıştır.

Thales suyu yaşamın ana elementi olarak kabul etmiştir^{94,95,96,97}. Anaksimandros^{96,98} zaman kavramının öneminden ve zıtlıkların birbirlerinin

varoluşlarına ve aynı zamanda yok oluşlarına neden olduklarından söz etmiştir. Herakletios⁹⁹ elementlerin birbirine dönüştüğü fikrini ve diyalektiği savunmuştur. Anaksimenes havanın özelliklerinden söz etmiştir. Xenophanes, denizlerden yükselen suyun bulutlar ve rüzgarlar vasıtasıyla nehirleri oluşturduğu ve tuzun buharlaşma ile ayrıldığını belirtmiştir. Pythagoras ruh ve beden ikilemi ele almıştır. Melissus doğayı anlamaya çalışmıştır. Anaxagoras, aklın önemi üzerinde durmuş, akıl yolu ile doğanın anlaşılabilceği görüşünü savunmuştur^{96,98}. Bias, doğanın yanı sıra insanın duyularının önemi açıklamıştır. Leukippos ve Demokritos atomun bölünmez farklı biçimlerde ve farklı şekillerde birleşmeleri ve ayrılmaları sonucunda oluş ve yok oluşun meydana geldiğini iddia etmişlerdir^{96, 97,98}. Demokritos, "...İnsanlar dualarında tanrılardan sağlık dilerler, aslında sağlık olanağının kendilerinde olduğunu bilmezler; ölçsüzlük ve hırsları ile sağlıklarına ihanet ederler.." sözleri ile mistik yaklaşımları ret etmiştir. Epikuros, doğa olaylarının araştırılması görüşünü savunmuştur. Zenon, insanın değerlerinin doğaya uygun olması gerektiği görüşünü öne sürmüştür^{96,97,98}. Anadolu doğa filozofları ile yakın iletişim içinde bulunan Empedokles, doğa olayları ile hastalıklar arasında ilişkiyi ortaya koymuştur⁹⁸. İyon filozofu Aristoteles ise, doğa filozoflarının öne sürdüğü tüm görüşleri ve bilgileri toplamış, sınıflandırmış, eleştirmiş ve bütünlemeye çalışmıştır⁹⁶. Aristoteles tümdengelim yöntemi ile öncelikle bütünü görölmesi gerektiğini belirtmiş ve bu yaklaşım doğa ile insanın bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekliliği de ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde hukuk gerekli bir uygulama olarak telakki edilmemiştir. Ancak Helenistik dönemde hukuki yaptırımlara başvurulmaya başlanmıştır¹⁰⁰.

Yukarıda özetle görüşleri sunulan filozoflar tıp dünyasını da etkilemiş ve yeni ufukların açılmasına neden olmuşlardır. Bu bağlamda yer alan akılcı tıbbın babası Hippokrates de mistik ve mucizevi düşünceler yerine gözlem yapmış ve hastalıkları rasyonel çerçeve içinde açıklamıştır. Hippokrates'in hastalıkların yanı sıra temizlik ve hijyen konusundaki görüşleri filozofların düşüncelerinin bir sentezidir. Hippokrates İyon kolonileri filozoflarının geliştirdiği doğayı anlamaya yönelik kuramlarını pratikteki uygulamalarla destekleyerek, bu düşüncelerde de kalıcılık sağlamış ve halkın benimsemesine katkıda bulunmuştur. Hippokrates ve ardılları ile doğa filozoflarının düşünceleri, kuramları halka somut ve acıları dindirmeye yönelik metotlar halinde ulaşmıştır.

Doğa filozofları ve akılcı tıbbı benimseyen hekimlerin görüşlerinden etkilenen toplum kesimleri de, temizlik anlayışı bizzat kendileri için gerçekleştirmiş, mistik uygulamalarda gerçekleşen temizlik bir motif haline dönüşmüştür. Bu gelişmeler sonucu kişisel ve çevre temizlik uygulamalarının yanında rasyonel gerekçelerle temiz ahlak konusu da irdelenmiştir.

3.2.3. İyon Kolonileri ve Helenistik Dönemde Temizlik Kavramın Açılımlarındaki Gelişmeler

İyon kolonilerinde temizlik kavramı Anadolu'nun önceki kültürel birikimine paralel olarak gelişmiştir. Yaklaşık olarak M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren doğa filozoflarının temel elementler hakkındaki düşünceleri dinsel inançların yanında sağlıklı yaşam için kişisel temizliğin öneminin rasyonel çerçevede de değerlendirilmesine neden olmuştur.

Bu gelişmeler kişisel temizlik kavramının açılımlarını da etkilemiş çevre temizliğinin önemi bu konuda yer alan yeni görüşler ve uygulamalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda öncelikle su, hava, toprağın temiz olmasının gerekliliği görüşü değer kazanmış kentlerin konumu ve kentin mimari yapılarında temizlik uygulamalarının gerçekleşmesi göz önünde bulundurulmuştur. Bu bağlamda kişisel temizlik uygulamaları yalnız evlerde yer alan yıkanma yeri ya da odası dışında eğitim kurumu olan gimnazumlara da yıkanma yerleri yapılmıştır. Bu gelişme kişisel temizliğin kurum bünyesinde toplu olarak yapılabileceği fikrinin ilk adımı olmuştur. Bu dönemin bilgi birikimi temizlik kavramının her üç açılımının gerekliliğini ortaya koymuştur.

Hippokrates'in Fransız edebiyatçısı Émile Littré (1801-1881) tarafından yayınlanan Corpus Hippocraticum'unda "Havalar, Sular ve Topraklar" isimli bölümünde kişisel temizliği çevre temizliği ile bağlantılı değerlendirmiş Asya ile Avrupa'yı kıyaslamıştır. Asya'nın çevre faktörlerinin Avrupa'dan daha temiz ve verimli olduğunu belirtmiştir^{101,102}.

İyon kolonilerindeki rasyonel bilgi birikimi Anadolu'yu Perslilerin istila etmesi üzerine Hellas'a kaçan insanlarla birlikte, daha önce başlamış olan gelişme ivme kazanmış ve Helen uygarlığının gelişmesine neden olmuştur. Helenistik dönemle birlikte Avrupa'daki gelişmeler bu süreçte Anadolu'da yer alan gelişmelerle birleşerek zenginleşmiş ve yayılmıştır.

3.3. İyon Kolonileri ve Hellenistik Dönemde Kişisel Temizlik Uygulamaları

Bu dönemin bilgi birikimi çerçevesinde kişisel temizlik uygulamalarının gerekçesi insanın sağlığı ve yaşam süresiyle ilgisi olmuştur. Bu kabul çerçevesinde evlerde ve gimnazyumlarda kişisel temizlik uygulamasını gerçekleştirecek bölümler yapılmıştır.

3.3.1. İyon Kolonileri ve Hellenistik Dönem Evlerinde Temizlik

Bu dönemde evlerde temizlik uygulamaları iki çerçevede değerlendirilebilir. İlki evin zeminin ve havasının temizlenmesi, ikincisi bireyin bedenini temizleyeceği bölümün yer alıp almamasıdır.

Hellashlılar M.Ö. 925-900 yıllarında genelde yoksul olan halkın oturması için "oval" biçimli evler inşa etmişlerdir. Anadolu yapı kültürü ile tanışan Hellashlılar M.Ö. 875-750 yıllarında dikdörtgen ve kare biçiminde ve Frigyalıların uyguladığı megaron planını esas alarak evler yapmaya başlamışlardır¹⁰³. M.Ö. 4. ve 5. yüzyıllarda yapılan evlerin bir kısmında aydınlatma ve havalandırılma amaçlı küçük pencereleri ve mutfak yakınında yer alan mermer veya topraktan yapılan oturaklı banyo küvetlerinin ya da yüksek bir ayak üzerine oturan büyük yayvan kapların yer aldığı banyolar yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkmıştır¹⁰⁴. Bu durum paternal kültüre paralel olarak değişmiş, pencereler genellikle erkeklerin yaşadığı odaya yapılmış kadınların yaşadığı odalara yapılmamış ve kadınların aydınlanma ve temiz hava gereksinimleri kapıdan sağlanmıştır^{105,106} bu konudaki ayrım bedensel temizlikte yer almamaktadır, yıkanma yeri hem kadın ve hem de erkek tarafından kullanılmıştır.

3.3.2. Gimnazyumlarda Gerçekleştirilen Kişisel Temizlik Uygulaması

Gimnazyumlar kent içinde ya da kente giden ana yolların üzerine, kutsal alanlara ve su kaynaklarına yakın, ağaçlık, engebesiz alanlara yapılmıştır¹⁰⁷.

M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan ve gençlerin "Kalokagathia" (Καλοκαγαθία) yani hem ruh¹⁰⁷ hem de bedensel performansta ideal olarak yetişmesi amacıyla kurulmuş olan gimnazyumlar, kişisel temizlik anlayışının da değişmesine, kurum bünyesinde beraberce gerçekleştirilen bir uygulama olmasına neden olmuştur^{109,110}. Eskiçağ biyografi yazarı Plutarkhos (M.S.50-120) "Duvarsız, kültürsüz,

parasız, tiyatrosuz ve gimnazyumsuz yerleşim birimlerine kent demek, güçtür" sözleri ile gimnazyumların dönem içindeki önemini ifade etmiştir.

Batı Anadolu gimnazyumları: Arkeolojik kazılara göre Anadolu'da M.Ö. 334 yılında Assos gimnazyumu, Priene yukarı gimnazyumu M.Ö. 4. yüzyıl - M.S. 3. yüzyıl arasında, Bergama gimnazyumu M.Ö. 4. yüzyıl - M.S. 2. yüzyıl arasında, Priene'deki Aşağı gimnazyum M.Ö. 2. yüzyılda, Teos gimnazyumu M.Ö. 2. yüzyılda, Miletos Gimnazyumu M.Ö. 2. yüzyılda, Stratonikeia gimnazyumu M.Ö. 1. yüzyılda varlığını sürdürmüştür^{109,111,112}.

Gimnazyumların gelişmesi: Hellenistik dönemin ilk yarısında gimnazyumlar egzersiz yeri, insanların bir arada toplanmasını ve sohbet olanağını sağlayan geniş avlu, koşu pisti, alet odaları, yıkanma yeri, tuvalet ve gezi yeri için portiklerden oluşan dağınık ve basit yapıların oluşmuştur. İkinci yarsında ise, bu model gelişmiş su depoları ile su tesislerinin döşendiği mermer banyo küvetlerinin yer aldığı lutronlar ilave edilmiştir¹¹³.

Gimnazyumlarda Yıkanma Odalarının Özellikleri: Yıkanma odaları son derece sade yapılmıştır. Kapının iki yanında ise ayak yıkamak için hazırlanmış alçak birer yer yapılmış ve mekan tabanı düzgün çakıllarla döşenmiştir. Su gereksinimi kazanlarda ısıtılan suyun duvarın önüne koyulan yıkanma teknelerine taşınması ve bir oluktan gelen soğuk suda aslan başı biçimindeki çörtenlerden teknelere akıtılması ile karşılanmıştır. Bazı hamam yapıları da bulunmuştur fakat bu ilkel yapılarda ısıtma ile ilgili herhangi bir sisteme rastlanılmamıştır. Isıtılan suyun kurnalara taşınması düzeneği olduğu anlaşılmaktadır. Gimnazyum binaları, aleipterion, apodyterion, balneia, dromos, exedra, ephebeion, elaothesium, ksystos, lytron, paidagogeion, paradromis, peripatos, peristasis, sphaisterion isimli bölümlerden oluşmuştur^{109,114}.

Gimnazyumlara giden çocuklar ve gençler spor aktivitesinden önce ve sonra kişisel temizliği sağlamak amacıyla ayrılan bölümlerde strigilis isimli alet ile vücut üzerindeki yağ, kum ve terin meydana getirdiği kir tabakasını kazımış, soğuk su ile yıkanmış, pudralanmış ve vücut derilerini zeytinyağı ile ovmuşlardır^{113,115}.

3.3.3. Temizlikle İlgili Kullanılan Maddeler

İyon kolonileri ve Helenistik dönemde temizlikle ilgili uygulamalarda Anadolu'da daha önceki dönemlerde de kullanılan kül, sabun otu ve zeytinyağından

yapılan sabun kullanılmıştır. Temizlik etkinliğine yıkanmanın yanı sıra Homeros'un destanlarında da yer aldığı gibi bedenleri zeytinyağı ile ovalanması da eklenmiştir^{116,117}.

3.3.4. Edebiyatta Temizlik Kavramı

Dönemin en önemli yapıtları Homeros'un kaleme aldığı İlyada ve Odysseia destanlarında yer alan bilgiler M.Ö.II. binyıl halkını temsil eden Akaların kullanmış olduğu Linear-B yazısında geçen ifadeler ve diğer arkeolojik bulgulara aykırı düşmemesi nedeniyle geçerli kabul edildiği için¹¹⁸ tez çalışması çerçevesinde de kaynak olarak kullanılmıştır.

Homeros'un İlya'da ve Odysseia isimli eserinde laik düşüncenin ortaya çıkmasına paralel olarak tanrıların-tanrıçaların isimlerinin sadece sözünün edildiği ancak sağlık ve tedavi amaçlı fiziksel temizlik uygulamalarının gerçekleştirildiği anlatılmaktadır^{116,117}. Hesiodos'un "İşler ve Günler" isimli eserinde anlatılan temizlik uygulamaları Homeros'un yaklaşımı ile paralellik göstermekle ve kişisel temizlik kutsal yaşamın ön koşulu olarak değerlendirildiği açıklanmaktadır^{119,120}.

Temizlik uygulamalarından çevre temizliği ile ilgili bir durumu, şair Kallimakhos, "ssyria ırmağı (Euphrates=Fırat) büyük bir ırmaktır, buna karşılık çamurludur, topraktaki çöpleri de getirir; oysa küçük bir akarsu kaynağın saflığını, duruluğunu taşır" ¹²¹ sözleriyle açıklamaktadır.

İyon ve Helenistik Dönem Edebiyatının Fiziksel Temizliğin Benimsenmesindeki Rolü:

İyon ve Helenistik dönem insanları; (1) geçmişte bir altın çağ yaşadığı sonra çeşitli bozulmaları meydana geldiği ve ileride tekrar altın çağa dönüş olacağı, (2) Epikuros'un ve taraftarlarının öne sürüldüğü gibi bilginin sonuna gelindiği ve artık bir gelişme olmayacağı¹²² olmak üzere iki temel referans fikre sahiptiler. Bu kabullerin sonucu olarak yeni özgün bilgi üretimine değil, mevcut bilgileri kullanarak fikir oluşturmaya; edebiyata, felsefeye yönelmişlerdir. Eski Yunan edebiyatı ve felsefesi, çok çeşitli düşünce ve uygulamaların yanı sıra bedensel ve ruhsal temizlikle ilgili düşüncelerin anlatılması, aktarılması, korunması ve sürdürülmesine katkıda bulunarak günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır.

3.4. İyon Kolonileri ve Helenistik Dönemi Çevre Temizliği Uygulamaları

Doğa filozoflarının dolaylı olarak ve Hippokrates'in ise doğrudan dile getirdiği toprak, su ve havanın temizliği ve özellikleri bağlamında kentlerin yeri ve planı konusundaki görüşleri, dönemin merkezi otoritesi tarafından da dikkate alınmıştır.

3.4.1. İyon Kolonileri ve Helenistik Dönem Kentlerinden Bazılarının Özellikleri

İyon kolonileri kentleri Batı Anadolu'nun vadiler ve düzlüklere sahip, verimli tarım topraklarının üzerinde, genelde deniz ya da Hermos, Kaystros ve Maiandros gibi nehirlerin kenarlarına kurulmuştu. İyon kolonilerinin ilk on ikisi Phokaia, Klazomenia, Erythrai, Lebedos, Teos, Colophon, Ephesos, Priene, Myus, Miletos, Didyma ve Magnesia olmak üzere yaklaşık 20 kent kurulmuştur^{123,124,125,126}.

Heredot, "Panionion'da toplanan İyonlar kentlerini bizim yeryüzünde bildiğimiz en güzel iklimde kurmuşlardır. Güneyden başlayarak ilk kentleri Miletos'dur; hemen sonra Myus ve Priene gelir. Ne daha kuzeydeki ne daha güneyde kalanlar İyon kolonileri ile bir tutulamaz. Hatta ne doğusu ne de batısı, kimisi soğuk ve nemli kimisi sıcak ve kurak olur"¹²⁷ sözleri ile İyon kentlerinin temiz ve sağlıklı yerlere kurulduğunu ifade etmiştir. Ancak bazı kentler konumları nedeniyle insanlar kirlenmeye bağlı sağlık sorunları yaşamışlardır.

3.4.1.1. İyon Kolonileri ve Helenistik Döneminin Bazı Kentlerinde Temizlikle İlgili Yapılar

Bu dönemin bazı kentlerinde yer alan temizlik uygulamalarını gerçekleştirmek üzere ürettikleri temizlik malzemeleri ve temizlikle ilgili mimari yapılara ait bilgiler şu şekildedir:

Phokaia (Foça); Yerleşimi bir fok biçimini andıran Phokaia'nın su kenarına kurulduğu Homeros'un Odysseia'da Nausikaa'nın çay kenarında çamaşır yıkadığı ile ilgili dizelerden anlaşılmaktadır¹¹⁶. Foça'ya Muradiye yönünden su ileten 100 km uzunluğunda, yaklaşık 2 m derinlikte kayaya oyulmuş, kargir galeri biçiminde su yolu Hellenistik döneme tarihlenmiştir⁴⁵.

Klazomenia, M.Ö.6. yüzyıla tarihlenen zeytinyağı işliklerinde İyonyalıların en önemli etkinliği arasında yer alan yıkanmak ve yağlanmak için zeytinyağı ve temizlik malzemesi olarak sabun üretimi yapmışlardır^{103, 125}.

Ephesos, önemli bir İyon kenti olarak üne sahiptir. Liman kenti olan Ephesos Anadolu'nun ana tanrıça Kybele geleneğine dayalı Artemis kültürünü benimsemiş ve M.Ö. 560 yılında Artemis Tapınağı çevresine doğru gelişmiştir^{86,128}.

"Ephesos, kenti yakınlarında denizden az yüksekte, çoğu selvilerden meydana gelmiş her çeşit ağacın yetiştiği şahane bir koruluk olan Ortygia bulunur. Ortygia'nın ortasından Kenkhrios Çayı geçer, burada Leto'nun doğum sancısından sonra yıkandığı söylenmektedir. (Strabon XIV 5,20)¹²⁹".

Priene, Priene ızgara planlı kentlerden biridir. Kentin suyu arkadaki tepelerde yer alan pınardan bir su kemeri ile getirilmekte ve sarnıçlara koyulup daha sonra buradan tüm şehre borularla dağıtılmıştır. Priene'deki stadionun bitişiğine aşağı gimnazyum vardır¹³⁰.

Teos: Seferhisar ilçesine 11km uzaklıktadır. Ünlü mimar Hermogenes gimnazyum ve Dionysos mabedi inşa etmiştir⁸⁶. Bir diğer küçük kent Lebedos'ta, termal suları ve kaplıcaları ile sahiptir.

3.4.1.2. Kirlenme Sorunları ve Sağlık Sorunu Yaşanan Kentler

Bu dönemin kentlerinden bazılarında alt yapı sisteminin yetersizliği veya konumları nedeniyle kirlenme sorunu yaşanmış ve çeşitli hastalıklar ortaya çıkmıştır.

Symrna: Symrna çevre temizliği bağlamında değerlendirildiğinde sokakların taş ile döşenmiş¹³¹ olması önemli bir uygulama olmakla birlikte kanalizasyon sistemi yapılmaması çevre temizliğinin eksik anlaşıldığı göstermektedir. Strabon bu bağlamda karşılaşılan sorunu "Antik Anadolu Coğrafyası" isimli eserinde anlatmıştır.

Myus: Büyük Menderes'in güneyinde kurulmuştur. Herodot, İyonların en güzel gökyüzü altında ve en güzel iklimde kurulan kentlerden biri olarak eserinde söz eder¹²⁷. Myus'un kaderi körfezin dolması ile değişmiştir. Milet'te olduğu gibi Myus'ta da Maiandros'un dolması sonucu bataklık oluşmuş ve malarya salgını ortaya çıkmıştır. Malarya ile baş edemeyen Myus kenti halkı tanrıların-tanrıçaların görüşünü alarak kenti terk etmişlerdir¹⁰³.

Miletos: Kent doğu-batı istikametinde Maiandros oluğu ile Anadolu ortalarına sokulan yüksek yayla ve dağların yanında tabii yolların kesiştiği noktadadır. Kentin birbirine paralel uzanan caddeler ve caddeleri dik olarak kesen sokaklardan; Hippodamus'a izafe edilen "ızgara planından" oluşmaktadır. Evler caddelerin ve kenar

sokakların dik açıyla kesiştiği bloklardan oluşur ve kamu binaları kentin merkezindedir. Düzenli bir kent görünümü ortaya çıkarmaktadır. Caddeler rüzgar ve güneşin durumuna göre tanzim edilmiştir. Bu dönemde kentler genellikle surlarla çevrilmekteydi. Helenistik dönemde bazı kentler gibi Milet'te yerleşim binaları daha aşağıya doğru alınmıştır. Milet kentinden gimnazyum ve çeşme bulunmuştur. Romalılar daha sonra gimnazyumları geliştirip, kurumsallaştırarak hamam haline getirmişlerdir ¹²⁴.

Delphi'nin kahininin aşağıdaki mısralarında belirtildiği gibi Myus kentinde olanlara benzer durum Milet'in de başına gelmiştir. Büyük Menderes'in biriktirdiği mil, Miletin coğrafyasını ve toprağını değiştirmiş; limanları alüvyonla dolmuş ve zaman içinde kentin etrafında bataklık oluşmuştur. Miletosluların bataklıkla baş etme konusunda gerekli bilgilere sahip olmamaları nedeniyle Apollon "Ulios" ve Artemis'ten yardım istediler ancak bekledikleri yardımı alamadılar ve kenti terk etmek zorunda kalmışlardır⁸⁶.

3.4.2. Hippokrates'in Kentlerin Coğrafi Konumları İle İklim Özelliklerinin Temizlik ve Sağlık Üzerindeki Etkilerini Anlatan Görüşleri

Hippokrates külliyyatının "Havalar, Sular ve Topraklar" isimli bölümünde Anadolu ile Asya'yı karşılaştırmış ve Anadolu coğrafyasının özelliklerinin insanı sağlıklı kıldığını belirtmiştir. Ancak kentlerin konumunun ve sahip oldukları doğal kaynakların özelliklerine dikkat çekmek amacıyla bazı uyarılarda bulunmuştur.

Bu uyarılar; "(1) sağlığın korunması ve hastalıkların ortaya çıkması ile ilgili olarak, kentlerin güneş ve rüzgarlara maruz kalması sonucu ortaya sağlık sorunları, (2) suların özelliklerine göre ayrıştırılarak iyi veya kötü olarak belirlenmesi, (3) mevsimlere göre ön plana çıkan hastalıkların iklimle bağlantısı, (4) Avrupa ile Asya'nın doğasına paralel olarak insanların fiziki dayanıklılıklarının değiştiğini bu değişimin iklim ve kaynakların temiz olup olmamalarıyla bağlantılı olduğunu belirterek hekimlere tavsiyelerde bulunmuştur¹⁰²".

3.4.3. İyon ve Hellen Dönemi İzgara Kent Planlarının Temizlik ve Sağlık Açısından Önemi

Temizlik kavramının açılımları ile sağlık arasında çok yönlü ilişki kurulmaya başladığı bu dönemde kentlerin konumu ve planı insanların sağlıklı yaşaması açısından önemli olduğu kabul edilmiştir.

Bu dönem kentlerine, "Izgara kent" planı, temiz hava, temiz su ve diğer doğal kaynaklardan etkin bir biçimde yararlanılması ve halk sağlığı açısından sağladığı avantajlar dikkate alındığında bilinçli olarak uygulanmıştır.

Izgara kent planının, İyon kolonileri kentlerinden önce M.Ö. 9-8. yüzyıllarda Transkafkasya'da Karmir Blur'da, Nahçıvan'da, Kuzey-Batı İran'da Ducgagi'de, Doğu Anadolu'da Van gölünün kuzeyinde Zernaki tepesinde kurulan kentlerde uygulandığı yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkmıştır¹³². Ayrıca Anadolu Tabal ülkesinde Göllüdağ yerleşmesinde (Niğde yakınlarında 150 hektarlık bir alan) M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısında ızgara kent planı uygulanmıştır⁸⁰.

Izgara kent planı Hippodamus tarafından tekrar ele alınmış ve İyon kentlerinde uygulanmıştır. Hippodamus tarafından yenilenen plan; kentlere ızgara görünümü veren, düz ve paralel uzanan yolların dik açı ile kesişmesi sonucu oluşmuştur. Hellenistik dönemin ikinci yarısında yeniden yapılandırılan Miletos, Priene, Klazomenia, Kolophon Heraclei, Myus, Magnesia, Alinda, Tralleis, Nysa, Aphrodisias, Laodicea, Hierapolis kentlerinde batı-doğu, kuzey-güney doğrultularında "ızgara" biçimli kent planı kullanılmıştır^{132,133}. Söz konusu plan genişletilerek "satranç tahtası" biçimini almıştır. Bu değişiklikle planda evlerin güneş gören güney cepheleri açık bırakılmış, böylece kışın ılık yazın serin olmalarına olanaklı sağlanmıştır¹³⁴.

Anadolu Hellenistik Dönem Mimarı Hermogenes'in Kentlere Katkıları:

Anadolu'nun kültür birikimini yapılarada açığa çıkaran iki büyük mimar Pytheos ve Priene'li olduğu düşünülen Hermogenes'in matematiksel ölçülere dayanan zarafeti, ekonomik tasarımı ile sonraki dönemleri etkilemiştir. Mimarı Pytheos hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Hermogenes hakkında yazılı iki kaynak bilgi ise vermektedir¹³⁵.

Bunlardan ilki Priene'de bulunmuştur "Harpalos oğlu Hermogenes (Ερμωγενής Αρπαλου) bir [tapınak] adadı ve tapınağın inşasını üstlendi" ifadesi yer almaktadır. Yazıtın Priene'de bulunması nedeni ile Prieneli olabileceği tahmin edilmektedir.

Hermogenes ile ilgili diğer kaynak, Romalı asker-mimar Vitruvius Bacchus Tapınağı'nı örnek olarak vererek Roma'da benzer bir örnek olmadığından söz ettiği ve

bu planı kendi yaptığı tapınaklarda uyguladığını belirttiği "de architectura" eseridir^{135,136}.

Hermogenes eserlerinde estetik değerleri ön plana çıkarmanın yanı sıra daha önceki tapınaklarda yer alan sütun sayısını azaltıp, tapınağın iç bezemelerini daha basite indirgeyerek gerek emek gerekse kullanılan malzeme açısından tasarruf sağlamış ve insanların yağmurlu, güneşli havalarda tapınaklarda cellanın etrafında açılan yerlere sığınarak korunmalarını mümkün kılmış, tapınakların işlevini artırmıştır.

Anadolu kültürel alandaki zenginliğine paralel mimari eserler aynı zaman dilimi için karşılaştırma yapıldığında Hellas'tan çok gelişmiş olduğu görülmektedir.

3.4.4. Su Yönetimi

Anadolu'nun zengin su kaynaklarına sahip olması ve Hipokrates'in aşağıda yer alan sözlerinde belirttiği gibi çok yağış alması nedeniyle pek çok yöntemle su depolanmaya ve dağıtılmaya çalışılmış, sellere karşı evler yüksek yerlere yapılmıştır.

"Yazların sıcak ve kuru, kışların ılıman ve yağışlı olduğu Akdeniz kara iklimi Batı Anadolu'da Hellas'tan daha belirgindir. İyon kolonileri kıyılarına ve adalara düşen ortalama yağış miktarı, Hellas ve Kyklad adaları'ndan fazladır"¹⁰²

3.4.4.1. Pis ve Temiz Su Taşınma Yöntemleri

Antik kentlerde temiz ve pis suyun taşınması ile ilgili en önemli tesisler; su kemerleri, sarnıçlar, su kuyuları, su kanalları ve kanalizasyon sistemidir. Bu dönemde kentlere yakın su kaynaklarından kanallar ve borular vasıtasıyla su taşındığı kazılarda elde edilen arkeolojik bulgularla saptanmıştır.

İyon ve Helenistik dönemde Anadolu'da ve Yakın Doğu'da M.Ö. 5. Yüzyıldan itibaren kullanılan su yollarını, su kanallarını benimsemiş gerek Batı Anadolu'da gerekse Hellas'ta da uygulamışlardır. Kazılarda toprak ya da kurşundan yapılmış su künkleri bulunmuştur. M.Ö. 4 - 3. Yüzyıllara ait su kuyuları görülmekle birlikte Hellenistik döneme ait çok daha fazla sayıda sarnıç ve kuyuya rastlanmaktadır^{137,138}. Bu dönemde mühendislik çalışmaları fazla gelişmemiş olmakla birlikte su yapılarının inşası, su tevzi kanallarının döşenmesi ve su haznelerinin yapımı ancak su çimentosunun kullanımının geliştiği görülmektedir¹³⁹.

Batı Anadolu'da Priene, Milet gibi kentlerde su depoları, depolardan da borularla evlere, gimnazyumlara, çeşmelere su dağıtımı yapılmıştır. Su sistemi ile ilgili yapılara, tüm kentlerde yer alan bu yapıların bakımının yapılmaması nedeniyle su tünellerinin duvarları aşınma nedeniyle çökmüş ve zaman içinde de bütün yapı yok olmuştur. Bu tünellerden kalan düzenli aralıklarla açılmış denetleme delikleri varlıklarını göstermektedir¹³⁹.

Söz konusu dönemin edebiyatında duygu, düşünceler ve mistik inanışların yanında günlük yaşamla ilgili bilgilerde yer almaktadır. Büyük ozan Homeros'un İlyada isimli eserinin XXII. Bölüm'de Anadolu'daki hem su kaynaklarına hem de kaynak suyundan yararlanma biçimleri hakkında bilgiler vermektedir.

"Burgaçlı Skamandros'un iki kaynağı fişkırır orada, birinden ılık bir su akar, kar gibi, dolu gibi, donmuş su gibi soğuk. Yunaklar vardır bu pınarların yakınında, geniş, güzel, taştan yunaklar, Troyalıların karıları, güzel kızları bir zamanlar parlak rubalarını yıkarlardı bu yunakların içinde, barış günlerinde, Akha oğulları gelmeden önce"¹¹⁷.

3.4.4.2. Anadolu Su Yolları

Anadolu'da bu döneme ait, M.Ö. 2. yüzyılın ilk yarısında Kral II.Eumenes'in hükümdarlığı sırasında Pergamon'da inşa edilen günümüze dek ulaşan kapalı su yolu ve yine Pergamon'un çok sayıda bulunan su yolları, Helenistik dönemde Madradağ'dan üç pişmiş toprak boruyla gelen vadiyi kurşun borulu ters sifonla geçen su yollarıdır⁴⁵. Burada kurşun mu yoksa toprak boru mu kullanıldığı konusunda çok net bir kanıt bulunmamakla birlikte ortası delik taş blok kalıntıları toprak boru kullanıldığı görüşünü desteklemektedir.

Pergamon Kralı II.Attalos (M.Ö.159-138) kentin içme kullanma sularını, sarnıçlarda toplanan yağmur suları, kuyularda biriken yer altı suları ve Kattaraktes isimli kaynaktan kanallar vasıtasıyla gereksinim duyulan yerlere iletilmiştir. Diğer kentlerde de suların toplanması ve dağıtımı için benzer yapıların yapılmış olduğu görülmektedir¹³⁷.

Helenistik dönemin en önemli mühendislik çalışması İskenderiyeli Heron'un icat ettiği Mısırlılara sattığı el ve yüz yıkama makinesidir, bu da kişisel temizliğinin önemini açıklamaktadır¹³⁹.

3.5. İyon Kolonileri ve Hellenistik Döneminde Sağlık Kavramı Açılımı ve Uygulamasında Temizlik

İyon ve Helen dönemlerinde laisizme paralel olarak mistik tıp ve rasyonel tıp olmak üzere iki farklı tıp yaklaşım görülmektedir. Doğa filozoflarının elementlerle ilgili teorileri sağlık alanında da değerlendirilmesi sonucu rasyonel tıp gelişmiştir.

3.5.1. Rasyonel Tıp Yaklaşımı ve Temizlik Uygulamalarına Etkisi

İnsanın, doğanın ve fizyolojik gereksinimlerinin bilinçli olarak farkına varmasına paralel temizlik kavramı açılımlarını ve uygulamalarını gerçekleştirmiştir. Doğa filozoflarının doğa ve insan üzerine geliştirdikleri düşünceler tıbbi uygulamalarda tinsel temelli yaklaşımın değişmesine yol açmıştır.

(1) Efesli Heraklitos M.Ö. 6'ncı yüzyılda ilahi veya şeytani etkenler yerine, organizmanın niteliklerini temel alan doktrini oluşturmuştur. Heraklitos'a doktrinine göre, nefes alınan hava esastır, ısı ve nem ile bunların karşıtları olan soğuk ve kuruluk, bedenin temel nitelikleridir. Bu doktrini Agrigentumlu Empedokles geliştirerek bataklıkları kurutmuş ve evleri tütsülemek gibi pratik bir hijyen metodu ile Selinus'taki malarya salgınını önlemiştir^{149,150}.

(2) Miletoslu Leukippos maddenin gözle görülemeyen, çeşitli şekil ve büyüklükte, homojen ve sayısız parçacıklardan; atomlardan oluştuğu görüşünü öne sürdü. Leukippos ve öğrencisi Abderalı Demokritos atomun bölünmez olduğunu, birleşerek ve ayrılarak, oluş ve yok oluş meydana getirdiklerini öne sürmüşlerdir^{96,98,229}. Atom fikri ile hastalıkları oluşturan görünmeyen canlılar düşüncesi de kabul edilmiş, dolayısıyla da hekimler görünmeyen zararlı maddeleri ısı veya dezenfektan ile yok etmeye çalışmışlardır.

(3) Hippokrates hastalıkların nedenleri üzerine görüşler öne sürmüş, örneğin, kutsal hastalık sayılan epilepsi için " bu diğer hastalıklara göre ne daha ilahi, ne de daha kutsaldır; doğal bir nedeni vardır ve ilahi kökenli olduğuna inanılması, insanoğlunun bilgisizliğindendir¹⁰²" demiştir.

Hippokrates hastaları ve hastalıkları gözlemleyerek hastalıklara neden olabilecek etkenlerin kirlilikle bağlantısı olabileceğinden söz etmiş ve uyarılarda bulunmuştur¹⁰².

Hippokrates'in Tıp ve Temizlik Hakkındaki Görüşleri:

Hippokrates ve ardılları Philistion, Plato, Aristotle, Praxagoras v.d. hastalıkların nedenlerinin araştırılması, hastalıkları önlemede ve tedavi sürecinde temizlik ile ilgili uygulamalara ayrıca dikkat edilmesi ve drogların kullanımının önemli olduğu görüşünü benimsemişlerdir.

Hippokrates bu bağlamda temizlik kavramı açılımları; kişisel temizlik, çevre temizliği ve tıbbi temizliğin her birini aynı derecede önem vermiş ve çalışmalarından her üçünü de göz önünde bulundurmuştur. Corpus Hippocraticum'un "Havalar, Sular ve Topraklar" isimli bölümünde sağlık ve temizlik arasındaki yakın ilişkinin kavranmaya başlandığı ve iklimin yanı sıra çevre temizliği uygulamalarının önemine ayrıca dikkat çekmiştir⁹⁸.

3.5.2. Mistik Tıp uygulamaları

İyon kolonileri ve Helenistik dönemlerde mistik tıp; M.Ö. 5 yüzyılda Olympos Pantheonuna alınan doğanın sırlarını bilen bilge Kheiron'un öğrencisi hekim tanrı Asklepieos adına yapılan Asklepieonlar bünyesinde gerçekleştirilmiştir^{140,141,142}. Asklepieon, rasyonel tıbbi yaklaşımın benimsendiği hastanenin ön deneyimidir. Anadolu'da bir çok asklepieon yapılmıştır. Epidauros'ta ve Pergamon' da yer alanlar en ünlüleridir¹⁴³.

Asklepieonlarda Temizlik Uygulamaları:

Asklepieonlar doğal yerleşim alanı bozulmadan yapılan birkaç binadan ve bahçeden oluşmuştur. Askelepieonda temizlik uygulaması şu şekildedir:

(1)Binalar tedavi programına uygun olarak düzenlenmiş olup temizlik açısından incelendiğinde; hastalıkların durumuna göre ayrı odalar, hastaların gözlenmesi, odaların aydınlanmasına ve temizlenmesine olanak sağlayan pencereler, yıkanma yeri, çeşme, ve alt yapı sistemlerinden oluşmuştur.

Söz konusu donanım hastaların temiz, ferah bir ortamda kendilerini hekimlerin güvenli bilgilerine teslim etmelerini sağlamaktaydı.

(2) Hekimlerin temiz olmasına önem verilmiş.

(3) Hastalar yıkanıp temizlendikten sonra asklepieona kabul edilmişlerdir.

(4) Tedavi süresince mekanın, hastanın ve hekimin temiz olmasına dikkat edilmiştir.

Asklepieonlar'da hastalara üç temel tedavi yöntemi bir arada uygulanmıştır; (1) perhiz, (2) beden şarap ile ovulup sıcak, soğuk su ve/veya çamur banyosu ve (3) egzersiz. Bu tedavilere ek olarak hastalar kutsal çeşmeden su içer ve sonra yer altına kazılmış bodrumdan tapınağa giderlerdi¹⁴⁴. Hastalar tapınağın girişindeki abaton'da, yani kutsal yatakhane telkin yolu ile tedavi edilmiştir¹⁴³.

Asklepieonlarda hem "fiziksel temizlik" "tinsel temizliğin" ön koşulu olarak kabul edilmiştir. Asklepieon'a şifa aramaya gelenler, tedavi olup şükranlarını sunmaya gelenler tapınak girişinde fiziksel ve tinsel arınma törenine katılmıştır. Epidauros'ta bulunan Porphyros'a ait yazıtta "Güzel kokulu tapınağa giren herkes saf olmalıdır; saflık ilahi düşüncelere dalmaktır" sözleri amacı açıklamaktadır¹⁴⁵. Bu bağlamda Bergama Asklepieonun'da yıkanma ve içme amaçlı kullanılan üç havuz ya da çeşme yapılmıştır. Bu havuzların suyu kutsal kaynaktan geldiği kabul edilmiştir. Yapılan tahliller sonucu kutsal olarak kabul edilen suyun radioaktif özellikleri olduğunu ortaya çıkarmıştır¹²³. Mistik tıp uygulamaları tümüyle kaybolmamakla birlikte önemi azalmaya başlamış ve yerini rasyonel tıp uygulamalarına bırakmaya başlamıştır.

4. ROMA ÇAĞI (M.Ö. 30-330)

4.1. Genel Bilgiler

Romalılar Anadolu'ya ekonomik, askeri, siyasi gelişimlerine katkı sağlamak amacıyla gelmişler ve söz konusu amaçlarını bu süreçte gerçekleştirmeyi başarmışlardır. Romalılar Anadolu'nun hakimiyeti sonrası Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarında siyasi egemenlik sürmüştür. Bu geniş coğrafya, Romalıların bilgi birikimini geliştirmelerinde ve yaymalarında önemli faktörlerden biri olmuştur.

Anadolu'da bulunan çok sayıda arkeolojik eser, temizlik kavramının açılımları ve uygulamalarına ait çok yönlü bilgi vermesi açısından değer taşımaktadır.

Anadolu Roma Eyaletlerinin Kuruluşu:

Anadolu'nun verimli toprakları ve coğrafi konumu Romalıları ekonomik, siyasi ve kültürel açıdan cezp etmiş ve M.Ö. 30 yıllarından itibaren çeşitli nedenler öne sürerek Anadolu'ya gelmeye başlamalarına neden olmuştur. Romalıların ilk Anadolu eyaleti III.Attalos'un vasiyeti ile (M.Ö. 133) Pergamon olmuştur. Roma devleti, Pergamon krallığına Provincia Asia ismini vermiş ve Efes'i başkent yapmıştır. İulius Casear döneminde M.Ö. 63-44 Roma Dünyasının (Orbis Romanium) bir parçası olarak Anadolu'nun tümüne yayılımı gerçekleştirecek kolonileri kurulmaya başlanmıştır. Doğu Akdeniz ve Toroslarda M.Ö. 12 yılında Klikya Eyaleti, Marmara bölgesinde M.Ö. 74'de Bithynia, M.Ö. 64'te Bithyiana-Pontus eyaleti olmuştur^{130,146}. M.Ö. 25'de Ankara, Niğde, Kayseri'yi içine alan Galatia Eyaleti, arkasından İmparator Tiberius tarafından Kapadokya Eyaleti olmuştur. M.S. 43'de İmparator Vespianus Güney Ege ve Antalya'yı içine alan Likya-Pamphylia Eyaletini, M.S. 46'da İmparator Cladius Thrakia eyaletini olmuştur. Bu koloniler vasıtasıyla Anadolu'da Roma çağı başlamıştır. İmparator Diocletianus döneminde (284-305) Anadolu'daki büyük eyaletler daha küçük parçalara bölünerek yeni eyaletler oluşturulmuş, 290 yılında Roma doğu ve batı olarak ikiye ayrılmış ve Doğu Roma'nın yönetimini Diocletianus üstlenmiştir^{130,146,147,148}.

4.2. Anadolu Roma Çağında Temizlik Kavramı ve Uygulamaları

Anadolu Roma çağında, temizlik kavram ve uygulamaları insan yaşamının uzun ve sağlıklı olması için öncelikli olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle gerçekleştirilmesi uygun görülenler; (1) kentlerin rüzgarsız fakat serin, aşırı sıcak ya da soğuk olmayan ve bataklıklardan uzak temiz hava, su ve toprağa sahip olan yerlere kurulması, (2) içme ve yıkanma amacıyla sağlanan suyun temiz olması için arıtma sistemleri oluşturulması ve su kaynaklarının pis kokulu, çamurlu olmamasına özen gösterilmesi (Roma dönemi hekimleri sudan kaynaklanan hastalıkları bilmemekle birlikte ampirik olarak suyun kalitesinin bazı hastalıkların ortaya çıktığı görüşüne ulaşmışlardır), (3) atıkların toplanması ve kentlerin alt yapısının oluşturulması, (4) ortak kullanıma açık hamamların yapılması ve yıkanma etkinliğinin günlük yaşamın içinde yer alması, (5) 20-40 kişinin aynı anda kullanabileceği latrinaların yapılması, (6) temizlikle ilgili yasaların oluşturulması ve (7) kişisel temizlik ve çevre temizliğinin merkezi otoritenin kontrolünde tavsiye, buyruk ve yaptırımları doğrultusunda gerçekleştirilmesidir.

Romalılar tüm kentlerde kişisel temizlik ve çevre temizliği uygulamalarını gerçekleştirmek amacıyla gerekli alt ve üst yapıları oluşturmuşlardır. Romalıların temizliğe gösterdiği eğilimi, dini vecibeleri yerine getirme kaygılarının dışında gündelik yaşamın bir temel ilkesi olarak kabul ve "yıkan ve sağlıklı ol" sloganı ile ifade ettikleri anlayış da açıklamaktadır¹⁴⁹. Anadolu'da Roma öncesi yer alan yunak ve gimnazyumları geliştirilerek hamam komplekslerini oluşturulmuş ve halkın hizmetine sunulmuştur. Ancak, Romalıların temizlik ve hijyen konusunda bilgilerinin çok sınırlı olması sonucu, temel varlık nedeni sağlığa ve uzun yaşama kavuşmak olan hamamlar, aynı zamanda çeşitli hastalıkların da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Romalı düşünürler dönemin bilimsel ve teknik bilgilerinin sınırlı olması sebebiyle hastalıkların hijyenle ilgisini kuramamışlar ancak balneamixta'ların kullanım saatleri ve ahlaki boyutu ile ilgilenmişlerdir^{150,151,152}.

4.2.1. Roma Çağı Temizlik Uygulamalarına Anadolu Kültürünün Etkisi

Anadolu insanların kişisel temizlik kültürünün tarih öncesinden itibaren varolduğunu arkeolojik kazılarda ortaya yunaklar göstermektedir. Bu bağlamda Anadolu Roma kültürü de Hurri, Luwi, Hatti, Palu, Hitit, Lidya, Likya, Pers, Asur, Frigya, Urartu, İyonya kolonilerinin ve daha pek çok kültürün sentezi olmuştur. Söz

konusu toplumların değerleri ve yaklaşımları Romalılar tarafından benimsenmiş ve Roma'nın kültürel anlamda bir exemplum olmasını sağlamıştır.

Romalılar Anadolu'nun daha önceki halkının tinsel ve akılcı yaklaşımlarının her ikisini de benimsemiştir. Bu nedenle tapınakların yanı sıra halkın temizlenmesi için ortak kullanıma olanak sağlayan hamamlar, su yolları, sarnıçlar, çeşmeler, latrinalar, kanalizasyon sistemleri ¹²⁶ gibi yapılar yapılmış ve yasal düzenlemeler getirilmiştir.

Roma döneminin asker, mimar ve düşünürü Vitruvius, De Architectura isimli eserinde temel elementlerden söz ederken Anadolu kültürünün benimsendiğini açıkça göstermektedir¹³⁶.

4.2.2. Romalılarda Temizlik Kavramının Evreleri

Roma çağı cumhuriyet ve imparatorluk olmak üzere iki önemli dönemden oluşmaktadır.

Cumhuriyet döneminde tanrılardan-tanrıçalardan yardım istenmiş ve mistik uygulamalara yer verilmiştir. İtalya'da bataklıklar nedeni ile çok sık ortaya çıkan malarya salgını Romalıların Ateş tanrısından yardım istemelerine neden olmuştur. Bu nedenle ateş tanrısına tapınaklar yapılmış, şeytanın gözlerinden kurtulmak için sunaklar inşa edilmiş, ağaç tanrıçası Mefitis'ten ve kanalizasyon tanrısı Cloacina'dan ve daha sonra oluşturulan mikropların tanrısı Verminius'dan, çiftçilerde insan dışkısı tanrısı Stercuitus/Sterculinus'tan yardım istemişlerdir.

Romalı edebiyatçı T.Macci Plautus "Curculio" isimli eserinin 471. satırında "apud Claciane sacrum", Cloacinanın ve diğer tanrılar tarafından kutsanan insanların sorunlardan muaf olacakları belirtilmiştir.

İmparatorluk döneminde hastalıklar, filozof, devlet adamı, hekim, mimar ve şairlerin ilgi odağında yer almıştır. Asker-mimar Vitruvius, hukukçu-devlet adamı Cicerone, hekim Galen, filozof Seneca ve diğer düşünürler tanrılardan yardım istemenin yanında, alınması gereken önlemlerden söz etmeye başlamışlar¹⁴⁵; söz konusu öneriler ile temizliğin önemi, alınması gereken önlemler, hijyeni sağlayacak yapılar belirlenmiş ve hukuki-sosyal örgütlenmeler oluşturulmuştur¹⁵³.

Söz konusu deneyim ve bilgiler dikkate alınarak öncelikle kentler bataklık alanlardan uzak¹⁵⁵, ne çok soğuk ne çok sıcak olan ılıman, su kaynakları bol olan¹⁵⁶ yerlerde kurulmuştur. Kent içindeki mimari yapıların insan gereksinimlerini

karşılamaya yönelik olmasına özen gösterilerek konutlar, cadde ve sokaklar, hamamlar-gimnazyumlar, çeşmeler, su kanalları, su kemerleri, sarnıçlar inşa edilmiş, halk mezarlıkları, lağım ve kanalizasyon sistemleri yapılmış ve toprağın kirletilmemesi için önlemler alınmıştır¹⁴². Bu dönemde sağlık alanında da yaklaşımda değişim yaşanmış, rasyonel değerlendirmeler ve rasyonel tıp önem kazanmıştır. Özellikle Hippokrates ve ardıllarının görüşlerinin, Soranus, Celsus ve Galen gibi dönemin önemli hekimleri tarafından da benimsenmesi sonucu rasyonel tıp kabul edilmiştir.

Antik çağın sonuna doğru rasyonel yaklaşım yerini tek tanrılı dine ve dini otoritenin tinsel gerekçeli uygulamalarına terk etmeye başlamıştır.

4.3. Anadolu Roma Çağında Temizlik Uygulamaları Hakkında Genel Değerlendirmesi

Roma döneminde kişisel temizlik ve mekan temizliği ile ilgili uygulamaları gerçekleştirmek amacıyla mimari yapılar oluşturulmaya başlanmıştır.

Romalılar, gimnazyum-hamam kompleksleri, su depolayıp dağıtımını ve boşaltımını sağlayacak sistemler ve kamuya yönelik 30-40 kişinin aynı anda kullanabileceği latrinalar yapmışlardır.

4.3.1. Romaların Kişisel Temizlik Evreleri Bağlamında Banyo ve Hamam

Anadolu'da neolitik çağdan itibaren yunakların var olduğu arkeolojik kazılardan bilinmektedir. Anadolu'da yunakların yanı sıra yaklaşık olarak M.Ö. 2000'li yıllara tarihlenen banyo küvetleri bulunmuştur. Oysa Romalıların temizlenme amaçlı banyo küveti kullanmaya çok daha sonra başladıkları arkeolojik çalışmalarla belirlenmiştir.

Romalıların yıkanma alışkanlığı üç dönem içinde ele alınabilir. (1) Temizlenme ve tuvalet gereksinimini karşıladıkları matellio kullanımı, (2) ortak kullanıma açık hamamların yapılması, (3) özel banyoların yapılması.

(1) Romalılar Anadolu öncesinde temizlik anlayışı çerçevesinde "matellio" denilen kovaları hem banyo ve hem de tuvalet gereksinimi için lazımlık olarak kullanmışlardır.

M.Terenti Varronis de Lingua'da "Ocak üzerine konan bir kaptan ocak yandığı sürece, matellio'ya dökmek için hazır sıcak su her zaman oluyordu (VAR,Lat, 1x)"¹⁵⁶ sözleriyle de bu durumu açıklamaktadır.

Romalılar bu süreçte "evlerine tuvalet gereksinimini karşılamak üzere lavatrına dedikleri ayrı bir yer yaptılar (VAR,Lat,68)"¹⁵⁶. "Latrinaya dönüşen Lavatrına"nında bulunduğu mutfağın yanındaki balneum denilen özel bir yere yerleştirdiler (PLA,Cur,IV,4,24)" diye konum değişikliğini anlatmaktadır. T.Macci Plautus ise, Curculio isimli eserinde latrina'ların yıkanma amacıyla kullanıldığını açıklamaktadır. Bu ifadeler yıkanma ve tuvaletle ilgili araçların çift yönlü kullanımının devam ettiğini göstermektedir. Ancak büyük bir hatip ve zengin bir insan olan L.Crassus zamanında (M.Ö. 91-88) Sergius Orata'nın banyo küveti icat etmesiyle, tuvalet ile banyo gereksinimleri için kullanılan iki ayrı malzeme ortaya çıkmış ve yalnız yıkanma amacı ile kullanılan küvetlere balneola ismi verilmiştir¹⁵⁷.

(2) Romalılar Anadolu insanlarının sağlıklı görünüşleri ve uzun yaşamalarından etkilenerek, bu durumun kişisel temizlik anlayışıyla ilintili olduğunu varsaymışlardır. Bu nedenle Anadolu'da yer alan yunaklara, gimnazyumlara ve asklepionlara özel ilgi göstermişler ve bunları daha da geliştirmişlerdir. Romalılar temizlik uygulamasını bireyin özeli anlayışından çıkarıp toplu olarak temizliğin gerçekleşeceği mimari yapıları yapmışlardır^{158,159,160}. Bu anlayışla söz konusu kurumları egemen oldukları diğer kıtalara da taşımışlardır.

Bu değişim yeni sözcüklerin türetilmesine neden olmuştur. Roma dönemi düşünürlerinin toplu yıkanma binasını ifade etmek amacıyla kullandıkları sözcükler; Balineae, balneum, balineum, thermae, balaneion, Loetro/n, Loutro/n'dur. Romalıların yıkanma mekanı ile ilgili bu kadar çok sözcüğe gereksinim duyması yıkanmanın Romalıların yaşamındaki önemini açıkça göstermektedir.

Bu sözcüklerinin hepsi banyo ve hamam olarak tercüme edilmekle birlikte Roma dönemi yazarları söz konusu kelimelere ayrı anlamlar yüklemişler ve yıkanma etkinliğinin toplu olarak mı yoksa özel olarak mı gerçekleştiğini kullanılan sözcükle de anlaşılması için Balneum veya balineum, Eski Yunanca balanei=on, sözcüğünden türetmiş ve hamam anlamında kullanılmış, balanei sözcüğü ise kişisel banyo anlamında kullanılmıştır. Balneum ve balaena, hamam, hamam yeri anlamında kullanılırken, "Balnearius" sözcüğü hamama ait veya hamam anlamını ifade etmiştir¹⁵¹.

M.Valeri Martialis ise, hamamları Etrüsklerin termal hamamlarına benzeterek ve Epigrammaton Liber IX, 76'da balneum sözcüğünün bütün bir bina için değil binanın yıkanılan odası için kullanılması gerektiğini söylemiştir. Bu yaklaşımın

benimsenmesiyle birlikte "thermal" sözcüğü de balnea, balneumunun yanında Roma literatüründe yerini almıştır. Benzeri bir yaklaşımı benimseyen D.Juvenal, "Satura (VII.232-234)" isimli eserinde "dum petit aut thermas aut Phoebi (Apollo)" de Termal, [thermae (qe/rmai)], ifadesini kullanarak şifa tanrısı Apollo'ya ait yerler olduğundan söz etmektedir¹⁶². Juvenal, thermal kelimesinin sıcak ve sıcak su ile yıkanılan hamamlar için kullanmıştır. Roma gümüş çağı düşünürü, şairi, satiristi, sosyal tezler oluşturan yazarı D. Juvenal "Saturae (VII.230-234)" isimli eserinde, hamamlardan söz ederken balneae yerine "Thermae-" sözcüğünü sıcak su kaynağı ile çalıştırılan hamamlar için kullanmıştır.

(3) Romalılar bu tartışmalarla hamamları benimsemiş ve günlük etkinliklerinin içine almışlardır. Ancak, yoksul Romalılar tarafından kullanılan hamamlar küçük, karanlık ve eğlenceye uygun değildi, Romalı zenginler, şövalyeler ve aristokratlar M.Ö.III yüzyılın başında evlerine genellikle yatak odalarının içine hypocaustum'lu banyo "Balnearium" yaptırmaya başlamışlardır^{111,112}.

M.Tulli Ciceronis Epistularum Ad Atticum Liber Secundus isimli kitabında, özel banyolara ancak zengin Romalıların sahip olduğundan söz etmektedir. Seneca, özel banyoları hijyen açısından tavsiye etmiş "Hamamların temizlenmek, hijyen amacıyla gidilen yerler olmaktan çıktığını, sıkıcı, cehennem azabı veren, ahlaki değerlerin yok olduğu ve boş yere zaman harcadığını ve kirli olduğunu açıklamıştır (Sen,Ep. 86)". Bu konuda bazı eleştiriler üzerine Seneca ve Scipio büyük evlerin "litemum"larında lüks ve eğlence amacı ile değil yalnızca temizlenme amacı ile sıcak banyo aldıklarından söz etmiştir¹⁵⁰.

Romalı siyasetçiler, politikalarını temizlenme etkinliğinin üzerinde yoğunlaştırdılar ve hamamlarla ilgili yasal düzenlemelerin yapılmasını sağlayarak kurumsallaştırdılar¹⁵⁷. Ancak L. Annaei Seneca, Çiçero ve yazar M. Porcius Cato Censor 'un "Romalıların bacaklarını, kollarını ve bütün vücutlarını en az haftada bir kere yıkadılar. Yıkanmak Roma halkının en önemli günlük etkinlikleri arasında yer aldı¹⁴⁰." sözlerinde belirttiği gibi bu süreçte kişisel temizlik uygulamaları halk tarafından benimsenmiştir.

Hamamlar bir de ahlaki yönden tartışma konusu olmuştur. Özellikle balnea mixte'ler bazen yasaklanmıştır. Bu konuda Valerius Maximus genç ve yetişkin erkekler için ayrı hamamların olması gerektiğini, Çiçero ise, baba, oğul, damadın beraberce

yıkatabileceği "balnea virilibus"ların yapılmasını savunmuştur. Ancak hamamlar kadınların ve erkeklerin beraber yıkandıkları yerler olmaya devam etmiştir^{163,164}.

4.3.2. Hekim ve Hekim Olmayan Yazarların Hamamlar Konusunda Genel Görüşleri ve Önerileri

Roma çağında hamamlar başlangıçta kişisel temizlik amacı ile kurulmuş zamanla farklı kültürel etkinliklere mekan olmuştur. Çağın düşünürleri bunların tümünden yazılarında söz etmişlerdir.

Bu çerçevede de hamamların beş farklı işlevinden söz edilmektedir; (1) temizlenerek sağlığı korumak, (2) bedenleri temiz ve dayanıklı kılmak, (3) gençleri disipline alıştırmak ve bedenlerini kuvvetlendirmek (4) hastalıkları tedavi etmek, (5) gençlerin kültürünü artırmak ve sosyalleşmelerini sağlamak.

Romalılar önce gevşeme, egzersiz, buhar banyosu, ılık banyo ve soğuk su ile yıkıyor, tüm vücutlarını yağıyor ve yemeklerini yiyorlardı. Çünkü yıkanma sadece temizlenme amacıyla değil "yikan ve sağlıklı ol" sloganında ifade edildiği gibi sağlıklarını korumak veya hastalıkları iyileştirme amacıyla da yapılmaktaydı^{157,165,166}.

Romalı Hekimlerin yıkanmanın önemi ve biçimi hakkındaki görüşleri:

Romalı hekimler ve hekim olmayan yazarlar yıkanmayı sağlıklı olmanın önemli koşullarından biri ve terapötik olarak değerlendirmişlerdir. Romalı hekimler söz konusu detaylara ve sıralamaya dikkat ederek yıkanmanın parazitleri, ateşi, püstülleri, göz şikayetlerini, kansızlığı, üriner sistemle ilgili birçok hastalığı tedavi ettiğini düşünmüşlerdir¹⁴⁵. Yıkanma diyetin, egzersizin ve kan aldırmanın yanında tedavi planlarında yer almıştır. Bunu değişik örnekler üzerinden rahatlıkla görmek mümkündür:

(1) Romalılar hekimlerin önerileri ile sıcak ve soğuk su kürlerini tıbbi tedavilerinin önemli bir parçası olarak uygulamışlardır. İmparator Augustos'un doktoru Antonius Musa (M.S. 138 - 161) soğuk su banyo kürleri önermiştir. Musa'nın uyguladığı soğuk su kürleri imparatorluk ailesinin fertlerinin birçoğunun ölümüne engel olamamıştır^{141,142}.

(2) Celsus'un önerisi ise, başın vücudun diğer kısımlarından daha çok ısıtılması, ardından bir süre ovulması ve yağlanması tavsiye şeklindeydi (Cel.Med.IV)^{140,141,142}.

Celsus bir diğer önerisine göre ise, kendini yorgun hisseden erkek öncelikle dinlenmeli, güneş veya ateşin yanında ısınmalı ve arkasından yıkanmasını önermiştir. Celsus, ayrıca yıkanmanın nekahet dönemindeki hastaları vücutlarındaki bozuk sıvıyı atmaları ve beden alışkanlıklarını değiştirmeleri için gerekli olduğunu söylemiştir^{142,145}.

(3) Filozof ve bilgisi takdir edilen bir hekim olan Pergamum'lu Galen de (M.Ö. 130-M.Ö.200) külliyyatında medikal tedavi çerçevesinde yıkanmayı önermiş ve hamamları bu anlamda övmüştür. Galen sıcak ve soğuk su banyolarını temizlik ve tedavi amaçlı önermiştir^{142,165}.

(4) Galen, Soranus, Celsus'un da tavsiyeleri ile halk günde en az birkaç kez elini, yüzünü ve ayağını yıkamış ve ayrıca günde en az bir kere hamamda sağlık açısından önemli görülen sıcak ve soğuk su ile yıkanmışlardır. Bazı hamamlarda tedavi kürlerinin yanı sıra cerrahi uygulamalar ve diş çekimleri de yapılmıştır^{149,157}.

Hekim olmayan yazarların yıkanma konusunda düşünceleri:

Hekim olmayan yazarlar, hekim yazarlara göre çok daha fazla yıkanılması gerektiği konusunda hem fikirdiler. "Sağlığın devamını istiyorsanız, sağlığınızın yönetimini elinize almak istiyorsanız yıkanmayı ihmal etmeyin. Sağlıklı yaşamın ilk kuralı yıkanmaktır" görüşünü savunuyorlardı.

(1) Seneca ve Yaşlı Gaius Plinius'da (M.Ö.23-79) yazılarında hekim Antonius Musa gibi soğuk su banyosunu savunmuştur. Soğu su banyosunu^{145,149}, yaşlı erkekler-konsüller tedavi amaçlı uygularken genç erkekler gösteriş yapma amacıyla kışın en soğuk günlerinde dahi hidroterapi uygulaması yapıyorlardı.

(2) Plinius hamamlar konusunun en hararetli savunucularındandır. Kendisi de gözleri ile ilgili problemini yıkama yolu ile tedavi etmeye çalışmıştır. Plinius ve Spurinna, Celsus'un kurallarını benimsemişlerdir¹⁴².

Plinius giyinik olarak tepidarium de terlemeyi ve yağlandıktan sonra calidarium'a geçmeyi önermiştir. Çünkü Plinius terler terlemez banyo teknesine girmek yerine bol miktarda sıcak su ile yıkanmak ve ardından ılık su ile yıkanıp çıkmadan önce bir de soğuk su ile yıkanmanın insanları sağlıklı kılacağı düşünüyordu (Pli.Epi. V.6,20).

(3) Hatip, filozof Seneca ise soğuk suyla yıkanmayı benimsediği "bir eski soğuk su banyocusu gibi, peştamalla atladım denize" sözlerinden anlaşılmaktadır. Seneca'nın "Epistulae Morales I-XX" isimli eserinden hamamların işlevleri ve tedavi edici özellikleri ile ilgili görüşleri yer almaktadır¹⁵⁰.

(4) Çiçero "hamamlarda tedavi amaçlı olarak sıcak hava ve sıcak su ile yıkanıldığını (Epist. Ad Q. Frat.iii.1)" belirtmiştir.

Hamamlarla ilgili olumsuz görüşler: Roma çağında, hamamların hijyenik ve medikal yönü kadar sosyal etkinlikler içeren yönü de¹⁶⁷ önem taşımıştır. Hamamlar bazen resmi otoritenin yetkililerinin dışındaki kişilerce yönetilmiş ve bu sürede çeşitli rezaletlerde yaşanmış ve çoğu zaman hamamlar ahlaki gerekçelerle boykot edilmiştir. Juvenal, Çiçero ve Seneca'da moral değerlerle ilgili kaygılarla özellikle balnea mixta'ya karşı çıkmışlardır¹⁵⁰.

4. 3.2.1. Roma Hamamlarıyla İlgili Ücret Politikası

Halk ve mahkumlar hamamlardan ücretsiz veya sembolik bir ücret ödeyerek yararlanmaktaydı. Varro "hamama gitme alışkanlığının benimsenmesi için halk teşvik edilmektedir. Bu teşvik kapsamında yoksul halk sembolik bir rakamla ödeme yaparken, yabancılar ve çocuklar ücretsiz olarak yararlanmaktaydılar. Mahkumlar gardiyanların gözetiminde sabahları yıkanıyorlardı veya sabah egzersiz yapıp öğleden sonra yıkanıyorlardı (Varro, De Ling ix.68)" Yazar, sosyal konularda tezler öneri süren, şair D. İvnu Juvenal "Satura" isimli eserinde çocukların halk hamamına para ödememeleri önermektedir (Sat.II.152). Çiçero ve Seneca balnatora düşük bir fiyat ödenmesini, ve yabancıların bazı hamamlara ücretsiz girmesini önermişlerdir. Bu öneriler yöneticiler tarafından da benimsendiği, İmparator August (M.Ö. 27 – M.Ö.14) dönemine ait belgeden anlaşılmaktadır.

L.OCTAVIO.L:CAM: RUFO:TRIB:MIL....

QUI LAVATIONEM GRATUITAM MUNICIPIBUS ;

INCOLIS HOSPITIBUS ET ADVENTORIBUS .

"Her kim olursa hem kentte ikamet eden ev sahibi hem ziyaretçi için yıkanma bedavadır."

4.3.2.2. Hamamların Ödenek Ayrılması ve Planlanması

Roma imparatorları Augustus, Cladius, Hadrian, Caracalla, Traianus, Tiberius, Sezar ve imparator yakınları, zengin kişiler devlet politikasının önemli uygulamalarından biri olan hamamların yapımı için emirler vermiş ve ödenek ayırtmışlardır^{168,169}. Genç Plinius'un hamamların yapımı konusunda İmparator

Traianus'a yazdığı mektuplar hamamların merkezi otorite tarafından önemini ortaya koymaktadır¹⁷⁰.

Roma hamamları kent halkının ve kente gelen konukların kolaylıkla ulaşabileceği, kentlerin giriş ve çıkış yerlerine yakın kurulmuş olmakla birlikte Valerius Maximus ve Genç Plinius hamamların ideal konumları hakkında farklı görüşler öne sürmüşler ancak hamamların iç planı konusunda ortak görüşleri savunmuşlardır.

Hamamların planlanması konusundaki görüşleri dikkate alan mimar Vitruvius ve şair Publius Papinius Statius (M.Ö. 45-96) hamamların bir çoğunun planını yapmışlardır. Vitruvius'un Architectura isimli eserinin X. Bölümünde imparatorların ve düşünürlerin görüşlerinden de yararlanarak yapılmış hamam planları bulunmaktadır¹³⁶.

Hamamlar, soyunma odası-vestiyer niteliğindeki apodyterium, terleme ve kuru ovma mekanı tepidarum, soğuk banyo yeri frigidarium, sıcak banyo yeri calidarium, buhar banyosu yapılan laconicum, ve son olarak da ovma ve keselenme salonu unctarium ve bunların yanı sıra fiziksel aktivitelerin yapıldığı egzersiz salonları, kütüphaneler, sohbet odalarından oluşmuştur¹⁷¹. Hamamlar da hem estetik hem de sıhhi olması bakımından zemin mozaikle, duvarlar ise renkli taşlarla bezenmiştir. İmparatorluk döneminde hamamların pencerelerine cam takılmış, taban ya da duvar içinde borular ve sıcaklık taşıyan dehlizler döşenmiş, ateşe dayanıklı sert pişmiş tuğlalar yapı malzemesi olarak kullanılmıştır^{172,173,174,175}.

4.3.2.3. Hamamlara Su Sağlanması İle İlgili Çalışmalar

Vitruvius diğer Romalı düşünürler gibi yıkanma suyunun temiz olması gerektiğini açıklayarak; hamamlara dağlardan getirilip depolarda veya sarnıçlarda dinlenen ve süzülen suyun verilmesini önermiş, nehir suyunun yıkanma amacı ile kullanılmasının yasaklanmasını sağlamıştır. Bu yaklaşım bilinmeyen nedenlerle meydana gelen bebek ve genç ölüm oranının yüksek olması yetişkinlerin de yaşam süresi ile ilgili beklentilerini olumsuz yönde etkilemiş, sağlık ile ilgili yalnız sistemik uygulamalar değil aynı zamanda koruyucu önlemler de bilinçli olarak alınmaya başlanmıştır¹⁶⁵. Nitekim kazılarda elde edilen iskeletlerle ilgili palaepatoloji^{176,177} çalışmaları enfeksiyonun niceliksel ve niteliksel önemini ortaya koymaktadır.

Roma hamamlarında kullanılan suyun, üçlü sarnıç mekanizması içinde dinlendirilip arıtılarak kullanılması söz konusu olmuştur. Bu mekanizmada su ilk

geldiği depodan doğrudan alınıp kullanılmamakta kil duvarlardan geçerek ikinci ve üçüncü depolara intikal etmesi beklenmektedir. Normal koşullarda üçüncü depoya ulaşmış bulunan suyun ve ancak zorunluluk halinde ikinci ve birinci depolardaki suyun kullanılması gündeme gelmektedir¹³⁹.

4.3.2.4. Temizlik ve Tedavi Amaçlı Kullanılan Termal Sular

Anadolu'da insanlar yer yarıklarından çıkan sıcak su ve buhara M.Ö. 4 ve 3. binlerde tapınmaktaydılar. Daha sonraları da sıcak yer altı suları kutsanmıştır. Roma döneminde de yer altı sularının kutsallığı ve şifası kabul edilmiştir. Romalılar sıcak su kaynaklarını hem kutsal olduğu ve şifa verdiği hem de ekonomik ve temiz olması nedeni ile tercih etmişler ve sıcak su kaynaklarının bulunduğu yerlere termal hamamlar (thermeler) yapmışlardır. Örneğin, Uşak, Aksaz thermesi yıkanmanın yanında sağlık merkezi olarak kullanılmıştır. Bu bölgeden çıkan içerisinde kükürt bulunan ve doğal olarak kaynayan sıcak suların, dermatolojik ve romatizmal hastalıklarına iyi geldiği bugün de düşünülmektedir¹⁷⁸. Mimar Vitruvius da termal suların kişisel temizliğin ötesinde şifalı olduğuna değinmiştir¹³⁶.

Batı Anadolu, İç Anadolu ve Güney Anadolu termal hamamları; Bursa, Yalova başta olmak üzere, Aleksandreia Troas, Ephesos, Miletos, Hierapolis, Laodikeia, Aphrodisias, Perge, Side, Syedra, Iotape, Kragos Dağı Eteklerindeki Antiokhia, Arsinoe, Kelenderis, Pompeiopolis'tir. Miletos Therme'leri ilki imparator Claudius'un zamanında (M.S. 14 -54) inşa edilmiştir. M.S. II. yüzyılda imparator A. Pius zamanında ise (M.S. 138-161) Faustina Thermesi, Aleksandreia Troas Thermeleri, Hierapolis ve Salavatlı'da Büyük Thermelerin yapılmıştır. Hadrianus (M.S.117-138) zamanında Laodikeia ve Aphrodisias thermeleri, Side Müzesi'ni içinde olan Büyük Therme ve İmparator Caracalla'nın zamanında (M.S. 211 -217) Ankara Thermesi yapılmıştır^{159 168,169,179,180}

Thermeler kimi örneklerde gimnazyum/therme ve termal hamam kompleksleri biçiminde yapılmıştır. Ephesos'da beş tane gymnasium/therme vardır. Bunlardan en iyi durumda olanı Kuşadası'na giden yolun üstündeki Vedius Gymnasium'udur. Constantinus II zamanı da (M.S. 337 - 340) Arkadiana Caddesi'nin kuzeyindeki Liman Thermeleri yapılmıştır. Skolastikia tarafından Ephesos kentine armağan Kürekler

Caddesindeki Skolastikia Therme'leri, yine Efes'te devlet Agorasi'nın bitişindeki Varius Thermeleri bu türün genel örnekleridir^{159, 168,169,179,180}.

4.3.2.5. Hamamlara Gitme Sayısı ve Yararlanma Saatleri

Hamamlar insanların bütün akşamı rahatça geçirebilecekleri mekanlar olarak organize edilmişlerdi. Hamamlara eklenmiş lokantalar ve meyhaneler mevcuttu. Hamamlara sabah, öğleden sonra, akşam üstü veya akşamleyn gidenler vardı. Romalılar genel olarak hamamda ortalama iki saat geçiriyorlardı. Hamamların işlevleri arasında kişisel temizliğin yanı sıra toplantı ve iş görüşmesi, kütüphane, sportif etkinlik, eğlence, yeni dostlar edinme mekanı olma yer almaktadır¹⁶⁷.

Romalılar hamama gitmeyi adeta bir inanç haline dönüştürmüşler ve açılış saati de bir zille halka duyurulmuştur. Hamamlar genellikle haftanın her günü sabah saat 8.00'de açılıp akşam geç saatlere kadar bazen geceleri de hizmet vermişlerdir. Bu durum Hristiyanlığın kabul edilmesinden sonra değişikliğe uğramıştır, pazar günleri ve tatillerde hamam yasaklanmıştır¹⁶⁷.

Romalılar ve Romalı yöneticiler günde yaklaşık yedi-sekiz kere yıkanıyorlardı. İmparator Gallius'da yazın günde altı yedi defa, kışın ise günde iki veya üç defa yıkanıyordu. Gordianus yazın yedi kışın günde iki kere hamama gidiyordu. Bu kadar sık yıkanmanın gereksiz olduğunu düşünenlerde vardı. Örneğin, M.Valari Martials epigramma Liber X'da hamamların kullanımında ifrata kaçıldığından söz etmekte ve uyarıda bulunmaktadır (Mart.ep.x.48). Buna benzer eleştirilere rağmen Roma çağının insanların en önemli etkinliği hamamlara gitmek olmuştur.

Romalı düşünürler yıkanma saatleri konusunda farklı düşüncelere sahiptiler. Örneğin, Plinius kışın saat 8.00'de yazın ise saat 9.00 da yıkanmanın uygun olduğunu Ep. III.1.8'de belirtirken, Vitruvius günün ortasında yıkanılmasının daha iyi olduğunu, Martial ise saat 8.00 de yıkanmayı önererek saat 10'dan sonra yıkanmanın yorucu ve sıkıcı olduğu görüşünü Epig. III.36,X.702'de öne sürmüştür^{165,151}.

4.3.3. Romalıların Temizlik Araç-Gereçleri

Efsaneye göre, Romalılar kurban ettikleri hayvanların küllerle karışan yağları Tiber nehrine sürüklenmiş ve burada çamaşır yıkayan Romalı kadınlar, bu kaygan maddenin karıştığı suyla yıkadıkları çamaşırların daha kolay temizlendiğini görmüşler.

Böylece küllü yağ "saipo" ismi altında temizlik malzemesi olarak kullanılmaya başlamıştır¹⁸².

Bu efsanenin dışında yer alan bir diğer görüşte, Romalıların Pompei'de Vezüv'ün patlaması sonucu yayılan küller vasıtasıyla sabunu keşfettiklerini öne sürülmektedir. Ancak, Saiponun köpürmesi ve daha iyi temizlemesinin özellikleri ikinci yüzyıldan sonra fark edilmiştir. Hayvan yağı ve ham alkali kullanılarak yapılan bu sabun pis koktuğu ve kullanımı zor olduğu için çok yavaş yayılmıştır.

4.3.4. Roma Çağı Anadolu Hamamları

Anadolu Roma hamamları genellikle yamaç üzerinde, vadiye bakan ve manzaraya hakim yerlere kurulmuştur. Hamamlar, görkemli ve eğlenceli görünümüyle, temiz kokulu havası, polikrome mermerlerinin ışıltısıyla göz kamaştıran avlular resimlerle canlanan kemerler, kanallar, çeşmeler ve şelalelerle süslenmiş bahçeleriyle yıkanmak isteyenleri çekmiş; aylakları, amatör sporcuları, çapkınları, yiyecek ve içecek tüccarlarını bir araya gelmelerine neden olmuştur.

Hamamlarda yıkanma yanında çeşitli yarışmalar eğlenceler düzenlenmiş, şairler hamamlarda şiirlerini okumuş, gençler geliştirdikleri vücutlarını sergilemiş, yaşlılar bahçelerin gölgelerinde dolaşp, sohbet etmiş ve oynanan oyunları seyretmişlerdir.

Anadolu Roma İmparatorluğu Dönemi Hamamları: Roma çağı yöneticilerinden Maecenas Anadolu'da ilk hamamları inşa ettirdi. Diğer yöneticilerden Agrippa (M.S. 10)'da, Nero (M.S. 64), Vespasian (M.S. 68) Titus (M.S.75), Trajan (M.S. 110), Hadrian (M.S.120), İmparator Marcus Aurelius'un karısı Faustina (M.Ö. 161 – 180), Commodus (M.S. 188), Caracalla (M.S. 217), Alexander Severus (M.S. 230), Aurelian (M.S. 272), Diocletian (M.S. 295), Constantin (M.S. 324), Domitianus (M.S. 337) kendi isimlerinin verildiği hamamlar yaptırmışlardır¹⁸³.

Likya Roma Hamamları : Likya Roma hamamlarının çoğunluğu M.S. 70 yılı ile 2. yüzyılın başları arasında kalan dönemde İmparator Flavius döneminden sonra yapılmıştır. Bazı hamamların İmparator Hadrian ile Antonius döneminde yapılmaya başlamış olduğu düşünülmektedir, çünkü hamam yapıları Güney İtalya'da gelişmiş bulunan Pompei hamam tipine benzemektedir. Bu hamamlara güreş salonlarının olması gymnasia adını taşımış oldukları olasılığını güçlendirmektedir. Hamamlar

"gymnasiarchoi" adı ile bilinen yetkililer tarafından yönetilmiştir. 64 Hamam-gimnazyum olduğu tahmin edilmektedir .

Gimnazyum-hamam kompleksleri; Cadyanda–Vespasian Hamamı, Cyaneae Pius Antoninus Hamamı, Kuzey Hamamı, Limyra Oenoanda Hamamı, Patara Vespasian Hamamı, Merkez Hamamı, Kuzey hamamı, Güney batı hamamı, Phaselis Hamamları, Tlos Hamamları, Arykanda Kuzey Hamamları, Güney Hamamları, Nisa hamamları, Patara Vespasian Hamamı, Xanthus, Batı Hamamı, Tlos Hamamı, Oenoanda Hamamı, Patara Kuzey Hamamı, Patara Vespasian Hamamı, Tlos Hamamı, Xanthus Güney Hamamı, Oenoanda Hamamı, Vespasian Cadyanda Hamamı, Anatonius Pius Cyaneae Hamamı, Pinara Apolliana, Patara ve Simena'dır¹⁷².

Bu hamamlarda pencereler ensiz duvarlara yapılarak doğal yolla odalar aydınlatılmıştır. Hamamların zemin altında yer alan ısıtma sistemi; hamamların havasının gaz, duman, is ile kirlenmesini önlemiştir.

4.3.5. Roma Çağı Konutları ve Temizlik

Roma dönemi konutlarında taş çağından beri kullanılan tuğla duvarın yanı sıra bir önceki uygarlığa Hellenlere ait "döküm kagir" yapılar da mevcuttu. Günümüze kadar kalanlar vardır; bu evlerde tüm aile yaşamı bir atrium içinde yoğunlaşmıştır¹⁸⁶. Helenistik dönemde olduğu gibi odaların penceresi yoktur, havalandırma ve aydınlatma işlevi atriuma bakan kapı ile sağlanmıştır. Kuyulardaki, puteus ya da impluvium altında bulunan sarnıçlardaki, yakında bulunan çeşmelerdeki veya ırmaklardaki su kullanılmıştır. Nüfusun zaman içinde artması neticesinde çok katlı evler de inşa edilmeye başlanmıştır^{136,171,184,185}.

(1) İlkel Roma evi hem basit hem de pek temiz değildi. Evlerde genel olarak merkezi bir salon, atrium etrafında küçük odalar; yatak odası, yemek salonu ve sandık odaları ve mutfak mevcuttu. Evlerin çoğunda pencere ve kapı yoktu. Tuvalet gereksinimi için oda lazımlığı ve el-yüz temizliği içinde lavabo denilen bir tür tuvalet kovası (Cat, Rus,XIII,3) kullanılmaktaydı¹⁷¹.

(2) Romalılar Anadolu var olan alt ve üst yapı sistemlerini geliştirerek kent çeşmeleri ve latrinalar için yapılan su tesisatını evlere de döşemeye başladılar. Zengin Romalılar evlerine kişisel temizliği sağlayacak gerekli donanımı yaptırdılar. Bu evlerde yer alan buğu odası, ter atma odası, soğukluk, giyinme odasına sahip banyo ve latrinalar

zemin altına döşenen atık su borusu ile kentin kanalizasyon sistemine bağlandı^{139,159}.

M.Ö. 3. yüzyılda camın pencerelerde kullanılmaya başlanmasıyla birlikte zengin Romalılar geniş pencereler yaparak konutlarının havasını temizlemiş ve aydınlatmışlardır.

Evler, külhan denilen sistemle ısıtılmıştır. Külhandan dışarı atılan sıcak gaz, hypocaustum yani içi boş olan taban boyunca ilerleyerek bir ya da birkaç bacadan dışarı atılmış ve bu sistem sayesinde evlerin kir ve küllerle dolması engellemişlerdir¹⁵⁹.

4.4. Anadolu Roma Çağında Çevre Temizliği Uygulamaları

4.4.1. Temizlik ve Sağlık İlişkisinde "Su, Hava ve Toprak"

Romalılar sağlıklı yaşamının temel faktörlerinden birinin temizlik olduğunu kabul etmiş ve Anadolu kültüründe temizliğin temel maddesi olan su ve su ile ilgili tesislerin yapımına önem vermişler, malarya salgınları ile hava ve toprağın temiz olmasının önemli olduğunu anlamışlardır.

4.4.1.1. İçme Suyunun Temizliği ve Arıtılması Konusunda Görüşler

Romalı yazarlar temiz su içilmesi hususunda da çeşitli önerilerde bulunmuş ve temiz suyun halkın sağlığı açısından önemli olduğu görüşünü savunmuşlardır. Romalı düşünürlerden mimar Vitruvius, suları çeşitlerine, neden olacağı hastalıklara göre sınıflandırmış ve temiz suyun yaşamsal önemine değinerek, temiz suya sahip olunması için gerekli kuralları da belirlemiştir¹³⁶. Kaynak suları ve yağmur suları arasındaki farklılıklardan, kaynak sularının insan sağlığına uygun olup olmadığının araştırılmasının gerekliliğinden söz etmiştir.

Bunun yanı sıra üstü açık ve akıntı halinde olan pınarlar var ise, bu pınarların insanların yaşadığı yere yakınlığı dikkate alınmalıdır der ve ekler, suyu kullanan insanların genç görünümlü, seslerinin düzgün, gözlerinin parlak olması suyun kullanıma uygun olduğunu ortaya koyar. Vitruvius bu öneriyle yetinmemiş ve sulardan alınan örneklerin kaynatılmasını taş, kum, böcek olup olmadığının incelenmesi gerektiğinden söz etmiştir¹³⁶.

Yaşlı Plinius Neron'un kaynatılan suyun temiz olduğu görüşüne kuvvetle katılmıştır. Plinius'a göre kuyu suyu, yağmur suyundan daha temizdir ve kirli suyun çeşitli yöntemlerle temizlenmesi mümkündür¹⁸⁷.

4.4.1.2. Toprağın Temizliği Konusunda Görüşler

Romalılar suyun yanı sıra toprağın da temiz olması gerektiği görüşünü kabul etmişlerdir. M.Terentius Varro ve Vitruvius bu konuyla ilgilenmişlerdir.

M.Terentius Varro, temiz toprağın hem sağlık hem de ekonomi açısından önemli olduğu görüşünü savunmuştur. Varro'nun *Rerum Rusticarum*,^{140,150}[Liber III, I,I,8,9] ve Vitruvius "*De Architectura*" isimli eserinde toprağın özelliğinin önemine dikkat çeker, toprağın doğal özelliklerini bozan kirlenmesine neden olan durumların göz ardı edilmemesi gerektiğini savunurlar¹³⁶.

4.4.2. Roma Çağı Anadolu Kentlerinin Konumu ve Planlarının da Hijyenik Yaklaşım

Romalılar İtalya'da yaşadıkları bataklık alanlarla ilgili olumsuz deneyimleri ile kentin konumunun sağlıklı yaşam açısından çok önemli olduğunu biliyorlardı. Bu nedenle bir kentin kuruluş yerinin seçiminde şu beş koşulu aramışlardır: (1) Kentin kurulduğu yer sağlıklı olmalı, (2) ne sıcak ne soğuk, sis ve kırılgıdan uzak, yakın yerlerde bataklık olmamalı, (3) sabah güneşi kentin üzerine doğmalı, (4) rüzgar çok keskin insanları rahatsız edecek biçimde esmemeli, (5) doğal su kaynakları bulunmalıdır.

Romalılar Strabon, Columella, Vitruvius gibi yazarların, mühendislerin, düşünürlerin önerisi ile kentin konumuna yukarıda yer alan beş kuralı esas almışlardır. Ayrıca kent planlarını ve kent armatürlerini halkın kullanımına uygun, çeşitli gereksinimlere yanıt verecek biçimde yapmışlardır. Bu bağlamda yer alan sarnıçlar, su yolları, su kemerleri, gymnasionlar/therme'ler, hamamlar, latrinalar, kanalizasyon sistemleri, toplantı binaları, sütunlu caddeler, inşa etmişlerdir^{180,188,189}. Böylece malarya ve diğer salgınların önüne geçerek yaşam süresinin uzamasını sağlamışlar, ziraat ve ekonomi ile ilgili kayıpları minimuma indirmişlerdir. Romalılar kentlerini Aristoteles'in "polis hayatın gereklerini garantilediği için ortaya çıkmıştır; mutlu bir hayatı garantilemek için de varolmaya devam etmiştir" sözlerine uygun olarak geliştirmişlerdir. Doğa filozoflarının görüşlerini de dikkate aldıkları uygulamalardan anlaşılmaktadır.

Romalılar İyon dönemi düşünürlerinden atomcular olarak anılan Demokritos ve Leukippos'un^{98,96} görüşlerini temel alınarak gözle görünmeyen canlıların varlığını kabul etmişlerdir. Yukarıda sayılan temel özelliklere uygun yerler seçilmezse, kent halkının burnuna, kulaklarına ve diğer organlarına, gözle görülen ve görülmeyen canlıların ve bu canlıların kirlettiği havanın sızacağını ve hastalıkların ortaya çıkacağını kabul etmişlerdir¹⁴². Kuşların, kara ve deniz hayvanlarının yaşayıp yaşamadıklarına bakılarak bir bölgenin kent kurulmasına uygun olup olmadığına karar verilmiştir. Bu çerçevede önemli görüşler öne sürenlerden ekonomi, ziraat hakkında yazılar yazarı L.Iunius Moderatus Columella "De Re Rustica Liber Primus" adlı eserinde "Binaların bir bataklığa yakın olması hiçbir şekilde uygun değildir" der ve ekler "Durgun sular sıcaklığın etkisiyle zehirli miyazmaların yayılmasına neden olur ve üzerimize sürü halinde gelen tehlikeli iğnelerle donanmış sinekleri çoğaltır (COL, Rus,I,5). Bu yörelerde doktorların da tanımlayamadığı, karakterleri tamamen sır olan hastalıklara yakalanırsınız (COL.L.C)"^{140,155,190} sözleri ile Romalıları uyarır. Strabon da GEOGRAPHİKA isimli kitabının XII, XIII ve XIV'üncü bölümlerinde kentlerinin kurulduğu yerlerin ve doğal kaynaklarının öneminden söz etmiştir¹²⁹. Bu konuda görüşler bildiren ve görüşleri dikkate alınan Vitruvius ise, toplumun sağlığı için kentin konumunun yanı sıra kullanılan suyun temiz olmasının öneminden söz etmiştir¹³⁶.

Anadolu Roma Kent Planı ve Hijyen:

Anadolu Roma çağı kentlerinin oluşturulmasında Platon'un Yasalar isimli eserinde dile getirdiği, kent planlanmasının hijyen ve sağlık açısından önemli olduğunu belirttiği görüşleri de¹⁶⁴ dikkate alınmış insan gereksinimlerin karşılanmasını hem de kent havasının rüzgarla sirkülasyon sağlamasına olanak sağlayan ızgara planı uygulanmıştır.

Roma çağı kentleri; coğrafi konumu, caddeleri, sokakları, çeşmeleri, gimnazyumları, hamamları, tapınakları, tiyatroları ile kendi özel tarihini, kültürel ve entelektüel özelliklerini görkemli bir şekilde bütünleştirmiştir.

4.4.3. Anadolu'nun Kentlerinde Su Yönetimi

Roma dönemi yazarlarının bir çoğu hijyen, sağlıklı yaşam için kentlerin yerleşim yerlerinin yanında su yönetiminin üst ve alt yapı sisteminin öneminden söz etmişlerdir.

Bu çerçevede Roma dönemi Anadolu kentlerinde suların hijyenik koşullar içinde dağıtılması için alt yapı sistemine önem vermiş ve kentlerin gereksinimlerini karşılayacak sarnıç, su kemeri, su yolu, su deposu, kayaya kazılan su deposu, merdivenli sokakların altında yer alan pis ve temiz su kanalları, kanalizasyon sistemi gibi tesisler yapılmıştır. Ayrıca kenti hem estetik katkıda bulunan hem de insanların gereksinimlerini karşılayacak, kamuya açık hamam, anıt çeşme ve latrina yapılmıştır. Bunlardan Laecanius, Traianus, Domitianus, Androklos anıt çeşmeleri oldukça önemlidir¹⁷¹.

Roma çağının en önemli mimari eserleri arasında yer alan kent hijyenini sağlayan üst ve alt yapı tesisleri kuşkusuz Romalıların Anadolu öncesi İtalya'da malarya salgınları ve volkanik kirlenme sonucu sağlıklı ve kısa yaşam sürmelerinden kaynaklandığının farkına varmalarından ileri gelmiştir¹⁸⁰.

Efes: Efes Roma döneminde imparatorluğun en önemli dört Anadolu kentinden biridir. Bu durum hijyenik tesisler, eğitim kurumları ve iki imparator tapınağına sahip olması nedeni ile neokoros unvanını alması ile bağlantılıdır.

Efes'e su, yer altı kanallarıyla Kuşadası önündeki Kenchrios, Çamlık köyü tarafındaki Marnas K. Menderes vadisindeki kaynaklardan, kuyular ve sarnıçlardan sağlanmıştır. Efes'te Roma çağının en önemli kurumları arasında yer alan hamamların yeri bu konuya yaklaşımı da ortaya koymaktadır¹²⁸. Efes'e kuzeydoğudan, Koreos Kapısından giren bir yolcunun gördüğü ilk yapı ve kentten ayrılırken son görülen yapı hamamdır. İlki Kuretlar caddesinin Hamam Sokağının başlangıcında yer alan Vedius Antoninus Hamam-Gimnazyum Külliyesi ve kentin Magnesia Kapısında yer alan Doğu Hamam-Gimnazyumudur. Her iki hamam külliyesi arasındaki uzaklık üç kilometredir. Ana caddenin her iki ucunda yer alan bu iki görkemli durak, kentsel alana giren veya oradan çıkan yolcuya yıkanma, ferahlama fırsatı veriyordu. Magnezya Maeander Gimnazyumu ve Sardis kentinde de kentin iş merkezini oluşturan iki ana caddenin kesiştiği yerde, çok büyük bir hamam-gimnazyum külliyesinin olduğu görülmektedir^{180,188}.

Efes'te gerçekleştirilen kazılar sonucu çeşitli dönemlere ait birçok anıtsal çeşme yapısı da bulunmuştur. Bunların en önemlisi Gaius Laecanius çeşmesi, Pollio çeşmesi ve Traian Çeşmesi'dir. Ön bölümleri havuzlu olan çeşme yapıları heykellerle süslenmiştir¹²⁸.

Aphrodisias (Afrodisyas); Büyük Menderes nehrine güneyden karışan Dandalas deresine ait vadinin içinde, Geyre köyünde kalıntıları bulunmuştur. Afrodisyas bir Roma kenti olmamakla beraber Sezar ve Augustus'a hizmet etmiş, Roma kültürünü etkilemiş ve etkilenmiş bir kenttir. İmparator Hadrianus adına yapılmış Hadrian hamamlarının ve ayrıca tiyatro hamamlarının yer aldığı görülmektedir. Aphrodisiasların inançlarına göre, hamama girenler yalnız temizlenmekle kalmaz aynı zamanda bütün kötülüklerden de sıyrılır ve arınırlardı ¹⁶⁰.

Magnesia Ad Meandrum: M.Ö. 133 yılında Bergama krallığının veraset yolu ile Roma devletine bağlanmasının ardından Magnesia'da Roma kentlerinden biri haline gelmiştir. Kentte bir hamam ve bir de gimnazyum-hamam kompleksi yapılmıştır. Hamamın dışında temiz su kanalları, kanalizasyon sistemi gibi alt yapı tesislerinin kentin gereksinimi ölçüsünde yapıldığı görülmektedir. Latrinalar temiz su kanallarının üstüne yapılmış insanlar gereksinimlerini giderdikten sonra önündeki mermer kanallardan akan suyu kullanarak temizlenmişler ve latrinadan ayrılmadan önce lavabonun önünde hazır bulunan koku, yağ ve esansları kullanarak kötü kokulardan arınmaya çalışmışlardır ¹²⁵.

Tralleis: Aydın Kestane Dağları'nın güney eteklerine kurulmuştur. Romalılar Tralleis'ede diğer kentlerde olduğu gibi gimnazyum, Asklepion, su kemeri, su yolu ve açık ve kapalı tünel sistemiyle su kanalı yapmışlardır ^{158,159}.

Pergamon: Helenistik dönemde yapılan aşağı ve yukarı gimnazyumlar Roma döneminde hamam binaları eklenerek hamam-gimnazyum kompleksi haline getirilmiştir. M.Ö. 1. yüzyılda dört hamam varken, İmparator Augustos döneminde bu sayı beşe çıkmış, Hadrianus döneminde M.S. 2. yüzyılda bu sayı yediye ulaşmıştır. Söz konusu hamamların su depoları hemen yakınına inşa edilmiş olup üç tanedir. Bunlardan birisi üç köşeli ve soğuk su apsisi üzerindeydi, ikinci dört köşeli ve arkada yamaçta yer almıştır, üçüncü henüz bulunamamakla birlikte yine aynı yerde olduğu düşünülmektedir. Hamam sokağının karşısına büyük bir tuvalet sistemi kurulmuş ve pisuara su getiren kanal bloke edilmişti. Sokak kanalının suyu, tuvaletlerin mermer oturma yerlerinin altından geçirilmiştir. Bu yapılar günümüze kadar gelmemiştir ¹⁵².

Hierapolis: Kutsal kent anlamına gelen Hierapolis denizli ili civarındadır. M.Ö. 129'da Roma İmparatorluğu kentleri arasına katılmıştır. Sıcak şifalı suları sayesinde bir sağlık merkezi ve tapınma merkezi olmanın yanı sıra tekstil ticaretidir. İmparator Cladius ile

Alexander Severus dönemleri arasında kalan iki yüzyıllık süre içinde dört büyük depremle yıkılmıştır. Kent M.S.60 yılında Neron'un yardımıyla yeniden imar edilmiştir. Hierapolis diğer Roma kentleri gibi Hellenistik dönemde yapılan gimnazyuma hamam binası da eklenmiş ve bu suretle 15.000m² lik Ephesos'taki Vedius Gimnazyumuna benzeyen hamam-gimnazyum kompleksine sahip olmuştur ¹⁷⁴.

Keremos: M.Ö. 6. yüzyılda Hellenistik kenti olan Keremos Roma imparatorluk çağında büyüyüp gelişmiştir. Hamam, nympheum kentin önemli eserleri arasında yer almaktadır¹⁷⁵.

Kelenderis: Dağlık Kilikyanın önemli bir kenti idi. Yer altı su kaynakları bakımından oldukça zengin olup bu zengin su kaynakları kente bir şebeke ile dağıtılmış, su yolları, kanalizasyon sistemi, sarnıçların yanı sıra Roma İmparatorluğu döneminde diğer kentlerde olduğu gibi çarşı hamamı ve liman hamamı yapılmıştı¹⁷³.

4.4.3.1. Kent Sularını Arıtma Sistemleri - Sarnıçlar

Roma imparatorluğu döneminde Anadolu'da kaynak ve yağmur suları sarnıçlar vasıtasıyla toplanmış ve uygun koşullarda dağıtımı sağlanmıştır^{193,194}. Romalılar sarnıçları su toplamanın yanı sıra suları arıtma sistemi olarak değerlendirmişlerdir. Bu konu ile ilgi açıklamayı Vitruvius "birinden diğerine geçerek suyun temizlenebileceği biçimde iki ya da üç sarnıç yaparsak, içme suyu daha iyi, daha yumuşak olur (Vit,Arc,vii,7)¹³⁶" sözleri ile açıklamıştır. Yaşlı Plinius ise "En iyisi iki sarnıç kurmaktır, öyle ki suyun pislikleri birinci sarnıçta kalır ve sıvı bir filtreden geçer gibi ikinciye temiz gelir (Pli,Nat,XXXVI,52)¹⁸⁷" görüşünü öne sürmüştür. Seneca da tüm bu önlemlere karşın arıtma sisteminin yeterli olmadığını, sarnıçtan alınan suyun çoğu zaman fırtınadan dolayı çamurlu ve sarı olduğunu, ama ekonomik olduğunu belirtmiştir¹⁵⁰.

Sarnıçlar suyun arıtılmasında önemli bir düzenek olmakla birlikte sarnıçta toplanan suyun nereden sağlandığının da önemli olduğu konusunda dönemin düşünürleri çeşitli görüşler sunmuşlardır.

Vitruvius ve bazı hekimler yağmur suyunun temiz ve sağlıklı olduğu görüşünü paylaşıırken, Plinius yağmur suyunun yere inerken topraktan çıkan buharla kirlendiğini öne sürmüştür. Öte yandan sarnıçlarda toplanan yağmur suları çabuk bozulmakta, çamurlanmakta ve böceklenmekte olduğu düşünülmüş ve dolayısıyla yağmur suyunun

kullanılmasını tehlikeli bulunmuştur. Yağmur suyu hakkında görüş ayrılığı bulunması nedeniyle birincil su kaynağı olarak değerlendirilmemiştir. Vitruvius "Ova kaynaklarındaki suların alınmamasını" önererek "Toprağın emdiği suyun en hafif kısımlarını çeken güneş, en ağır, en kuru ve en pis kısımlarını bırakır" sözleri ile görüşünü savunmuştur. Plinius da kuyu suyunun daha temiz olması nedeniyle tercih edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Plinius kullanıma en iyi suyun ise kaynak suyu olduğunu belirtmiş ve bu görüş de büyük ölçüde benimsenmiştir.

Kaynak suları su kemerleri ve su yolları ile dönemin önemli bir arıtma sistemi olan sarnıçta toplanıp, bekletilerek katı maddelerden arıtılmış ve su dinlenip havalandırıldıktan sonra dağıtımı yapılmıştır¹⁹⁴.

Söz konusu yapıların oluşmasında önemli rolü olan Vitruvius'un De Architectura isimli eserinde sarnıçların, inşa etmek ve sıvamak için kullanılması gereken sıva türünü, sarnıçların temiz olması açısından önemli olması nedeniyle ayrıntılı olarak belirtmiştir. Bir diğer filozof Palladius Rutilus Taurus Aemilianus'ta "Opus Agriculturae" isimli eserinin "de cisternis et maltha frigidaria" isimli bölümünde aynı konuya değinerek "Bir sarnıcın sağlıklı ve temiz su depolayabilmesi için boyunun eninden daha uzun olması gerektiğini ve sarnıcın kaplandığı sıvanın öneminden söz ettiği görülmektedir (Pal,Agr,i,17) ¹⁹⁵".

Antik Dönem Anadolu'sunda, Pisidia'daki Termessos'da kayalığın içine oyulmuş üstü açık sarnıçlara ek olarak beş bölümden oluşan üstü kapalı bir sarnıçta bulunmaktadır. Bu yapının bölümlerinden her biri, ortasında dairesel planlı bir açıklık içeren bir tür kubbe ile örtülü ve inip suyu ölçmek veya temizlik yapmak için yapılmış merdiven bulunmaktaydı.

Anadolu'da pek çok sarnıç yer almakla birlikte, Constantinus I (M.S. 306 - 337) tarafından kurulmuş olan yeni başkente göç etmek zorunda bırakılan senatör Philoxenus'un yaptırdığı "Binbirdirek Sarnıcı", İmparator Justinien (M.S. 527-565) tarafından yaptırılan 80.000 m³ su alan "Yerebatan Sarnıcı veya Bazilika Sarnıcı" bu bağlamda iki önemli örnektir^{139,196}.

4.4.3.2. Sarnıçlara ve Depolara Su Taşırken Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar

Roma döneminde suyun temiz olarak taşınması ve su sarfiyatının en az düzeyde gerçekleşmesi için su yollarının yapımında farklı teknikler kullanılmıştır. Düz atkı

örtülü su kanalları, tonoz örtülü su kanalları, ana kayaya oyulmuş kanallar, tüneller ve su kemerleridir¹⁹⁷.

Açık su kemerleri; genellikle taştan bir yapı içine inşa edilmiş ve sıva ile sızdırmazlığı sağlanan bir kanaldan oluşmuştur. Öncelikle bu kanalların ilerlediği yol boyunca aynı eğime sahip olmasına özen gösterilmekte ve bu sayede akan suyun seviyesini sabit tutulabilmiştir. Bu tür kemerlerin üç önemli sorunu vardır:

(1) Su kemerin bazı bölümlerinin ağır yağış ve toprak kayması nedeniyle yıkılmasını önlemek için, inşaatın kaya tabakasının yada çok sert çok sert bir toprak katmanının üzerinde yapılması gerekliliği ve bunun malzeme-işçilik açısından çok pahalı olması. Vali Plinius İmparator Trainius'a mektubunda "Nikomedeialıların 3.318.000 sestertius parayı bir su yoluna harcadıklarını, bitirmeden bıraktıklarını ve harap durumda olduklarını belirtmiştir". Bu sözlerde belirtilen su kemeri Üçtepelerde bulunan olabilir¹⁹⁸. Roma dönemi su kemerinin fotoğrafı Efes müzesinde yer almaktadır.

(2) Kemerin üzeri taş kapaklarla kapatılsa bile kirlenmeye ve düşman saldırılarına açık olması bir dezavantajdı¹³⁹. Ayrıca su kemerlerinin insanların kolay ulaşamayacağı yükseklikte olması gerekiyordu. İki kat olarak inşa edilen kemerler yapıldı¹⁹⁹.

(3) Kapalı sistemle oluşturulan su kemerleri ile gelen su, kente ulaştıktan sonra evlerin yanı sıra çeşmelere ve hamamlara değişik yollarla ulaştırılmaktaydı. Bu yollar, (1) açık su kanalları, (2) zemin seviyesindeki kurşun veya toprak borular, (3) zemin seviyesinin biraz altına gömülmüş kanallara yerleştirilen kurşun veya toprak borulardır. Fakat bu yapıların en önemli sorunu her kentin coğrafyasına uygun olmamalarıydı¹⁶¹.

Bu konunun en önemli bilir kişisi olan Vitruvius ise, sarnıçlara ve depolara su getirirken suyun güneş ışınlarının değmeyeceği, etkileyemeyeceği şekilde üstü kapalı su kemerleri ile taşınmasını ve kapalı su kemerlerinin 240 ayak aralıklarla konulan delikler yoluyla gerekli havalandırmanın sağlanmasının daha hijyenik olacağını belirtmiştir¹³⁶.

4.4.3.3. Su Dağıtımında Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar

Romalı pek çok düşünür su dağıtım sisteminde önemli bir yeri olan su künklerinin ve su borularının niteliğinin sağlık açısından öneminden söz etmiş, toprak

boruların kurşun borulardan daha sağlıklı olup olmadığı konusunda tartışmalar yapılmıştır.

Bu dönemli önemli düşün insanlarından olan Vitruvius, suyun toplanma ve dağıtım biçimleri ile suyu iletecek künklerin seçiminin de temizlik ve sağlık açısından önemli olduğunu belirterek^{142,136} kapalı sistem için, kurşun ve pişmiş toprak borular önermiştir. Fakat Vitruvius aynı zamanda kurşun boru kullanımına ilişkin çekinceleri olduğunu; kurşun eritme ve dökme işinde çalışanlarda görülen hastalık belirtilerine dikkat çekmiş¹³⁹ ve toprak boruların öncelikle kullanılmasını tavsiye etmiştir. Bu uyarılara rağmen bir çok ev kurşundan borular ile kentin su şebekesine doğrudan bağlanmıştır. Virivius'un suların ve su borularının özelliklerinin temiz ve sağlıklı su taşıma için gerekli koşullardan biri olarak değerlendirmiştir¹³⁶.

Plinius ise "kaynak sularını temiz olarak taşımının en kolay yolu, hiçbirinin içinden geçen, birincisinin ikincisinin içinden geçtiği türden, iki parmak çapında, bağlantıları yağa batırılmış sönmemiş kireçle sıvanmış, topraktan borular kullanmaktır (Pli,Nat,XXXI,31)¹⁸⁷" görüşünü savunmuştur.

4.4.3.4. Sarnıç ve Su Depolarından Kente Su Dağıtımı

Romalılar sarnıçlarda ve depolarda toplanan suyu yan yana yapılan üç depodan karşılamışlardır. Söz konusu depolardan üç ayrı dağıtım yapmışlardır. Birinci tank Iaus adı verilen havuzlara, ortadaki tank halka açık kullanım noktalarını ve salintes adı verilen çeşmeleri, hamamlara su sağlıyordu, üçüncü depo ise kendilerine ait su şebekesi olan ve su vergisi ödeyen ev sahiplerinin gereksinimlerini karşılamaktaydı¹³⁹.

Vitruvius, De Architectura isimli kitabında su dağıtım şu şekilde ifade etmektedir:

"Bu merkezi tanktan bütün haznelere ve çeşmelere borular döşenecektir; ikinci tanktan, devlete yıllık bir gelir getirmesi için hamamlara; üçüncüsünden ise, halkın suyunun eksilmemesi için, özel konutlara dağıtım yapılacaktır; çünkü halkın yalnız merkezi tanka bağlantıları olursa, gerektiğinde diğer tanklardan yararlanamayacaklardır. Bu tankları yapmanın nedeni budur; böylelikle evlerine su alan yurttaşlar, vergileriyle suyun müteahhitler tarafından taşınmasına yardımcı olacaklardır (Vit.Arch. V, II)

¹³⁶,"

4.4.3.5. Anadolu Roma Çağı Su Kemerleri

Roma çağının en önemli yapıları arasında kuşkusuz su kemerleri gelmektedir. Romalılar Anadolu'da kentlere su kaynaklarından su taşımak amacı ile bir veya birden fazla katlı su kemerleri inşa etmişlerdir. Su kemerleri vasıtasıyla kentlere halkın kullanacağını üzerinde su taşınmıştır.

Su kemerleri ile ilgili değişikliği Sextus Iulius Frontinus "De Aqueductu Urbis Romae Liber Primus" isimli eserinde, "Romalılar, önce yer altı kanallarıyla, vadilerin kenarlarını takip ettiler; ardından yüksekliğine göre, gerek dolu gerekse boş yapılar aracılığıyla vadileri geçerek su kemerlerinin güzergahları kısalttılar. İnsanlar kentlere gelen suları dengeli olarak paylaşıyordu (Fro.Aqua.XVIII)" sözleri ile anlatmıştır. Anadolu'da yer alan başlıca su kemerleri arasında Aspendos, Klikya Andriake, Balbura, Idebessus, Myra, Oenoanda, Patara, Pynda/Cynda, Rhodiapolis, Xanthus ve Valens yer almaktadır^{159, 172, 196}.

Su kemerleri ile ilgili Roma'lı yazar ve devlet adamlarının görüşleri su kemerinin çok sayıda yapılması doğrultusunda idi. Genç Plinius mektuplarında su kemerlerinin önemine değinmiş ve su kemerleri inşasının tamamlanması için İmparator'dan destek istemiştir¹⁷⁰.

Su kemerleri ve diğer su donanımları curator aquarum ismi verilen kişiler tarafından denetlenmiştir. Curator aquarum'lar suyun bol, temiz ve kaliteli olmasından sorumlu tutulmuşlardır¹⁷¹.

4.4.3.6. Anıt Çeşmeler

Roma döneminde çok önemsenen bir diğer yapı ise çeşmedir. Sıcak ve kurak yerlerde hem insanların içme ve el-yüz yıkama gereksinimlerini karşılayan, hem de onlara serin, güzel toplantı yeri görevini üstlenen çeşmeler²⁰⁰, genellikle kentlerde su yolunun bitimine yapılmışlardır. Çeşmelerin başlıca mimari elemanları bir ya da birkaç katlı binası, bir su deposu ile onun dış yüzeyini gözlerden saklayan görkemli bir ön cephe ve havuzdur.

Roma çağında Anadolu'da inşa edilen çeşmeler; Ephesos'da M.S. 4 – 14 G. S. Pollio çeşmesi ve "Kuretler Caddesi" üstünde İmparator Traianus (98 -117) tarafından inşa ettirilen Traianus, Sagalassos'daki, Aspendos, Hierapolis, Perge Kuzey çeşmesi, Antoninler Çeşmesi (161-180), Kalabaktepe, Akköy ile Yeniköy arasındaki sırtlardan

gelen akarsu ile beslenen Miletos agorası civarında yer alan çeşme, Side'nin Esas Şehir Kapısı karşısında yer alan İmparator A. Pius çeşmesi (M.S. 138-161) ve İmparator Vespasianus zamanında (M.S. 69-79) yapılmış çeşme halen görkemlidir¹⁷¹.

4.4.4. Kentlerde Alt Yapı İle İlgili Sistemler

4.4.4.1. Kanalizasyonlar

Romalılar kanalizasyonların insan sağlığı açısından öneminin farkındaydılar, atık suları ve diğer atıkların insan sağlığını bozmayacak bir biçimde uzaklaştırılmasında kullanılacak kapsamlı kanalizasyonların yapımına önem vermişlerdir. Dönemin kanalizasyon tanımı "Yakın akarsu ya da denize dökülmesi için bir şehrin pisliklerinin ve sularının aktığı, çoğu kemer şeklinde, geniş yer altı kanalı" şeklindedir.

Kanalizasyon sisteminin eksikliği, yetersizliği ya da tıkanması sonucu antik çağ kentlerinde de ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır. Kanalizasyonların tıkanmasını önlemek için, sistemin bacalarına yerleştirilen ızgaralar vasıtası ile yağmur suları içeri alınarak alttaki ızgara ile çöplerin ve tozların tutması sağlanırdı. Romalı askerler karargah kurdukları yerlerde de kanalizasyon sistemi kurmuşlardır. Bu nedenle atık su borularında tıkanma olmasın diye geçici veya kalıcı olarak konaklanan yerlerin meyilli zeminde olmasına dikkat edimiştir¹⁷¹. Strabon Geographika isimli eserinde yöneticilerin kanalizasyonları tıkatıldığını ve halkın bu durumun nedeni ile bölgeyi terk ettiklerinden söz etmektedir:

"Ephesos kenti hem Karia'lılar hem de Leleg'ler tarafından iskan edilmişti. Fakat Androklos bunları sürerek, kendisiyle birlikte gelenlerin çoğunu Athenaion ve Hypelaion dolayına yerleştirdi, aynı zamanda Koressos Dağı'nın yamaçlarından aşağıya indi ve Büyük İskender'e kadar şimdiki tapınağın dolaylarında oturdu. Lysimakhos bugünkü kentin etrafına bir sur yaptırdı; fakat halk, gönül rızasıyla oturdukları yerleri elden çıkarmak istemediler. Bu nedenle o, bir yağmur sağnağı bekledi ve bundan yararlandı. Kenti su basacak şekilde lağımları tıkadı ve böylece halk yerlerini değiştirmekten memnun kaldı (Strabon XIV, V,2,21) ¹²⁹".

Dönemin yazarlarından Genç Plinius ve Strabon'un eserlerinde yer alan olaylar kanalizasyon sisteminin eksikleri hakkında bilgi vermektedir. Genç Plinius Bithynia

valisiyken Anadolu'dan Roma İmparatoru Traianus'a yazdığı mektuplarda (Epistularum Liber) ifadeler şu şekildedir:

Plinius'tan İmparator Traianus'a,

"Amastris'in (Amasra) (çok iyi planlanmış ve bakımlı bir kent) başlıca özelliklerinden biri çok güzel, uzun bir caddedir. Bu cadde boyunca adına dere denilen, ancak berbat bir lağımdan farksız olan bir su akmaktadır. Görünüşü ne kadar kötüyse, yaydığı kokular da o kadar sağlığa zararlıdır. Halk sağlığı kadar şehrin güzelliği de bu suyun üzerinin kapatılmasını gerektirmektedir; ve izniniz olursa bu iş yapılacaktır¹⁹¹".

İmparator'dan Plinius'a,

"Amatris kentinin sağlığına zarar verecek bu suyun örtülmesi için her türlü neden mevcut, Sevgili Plinus. ^{191,192} (X, 99) ".

Traianus'un toplumun sağlığı ile yakından ilgilendiği ve gereken önlemlerin alınması doğrultusunda çaba gösterdiği görülmektedir.

Strabon'un Geographika'da kentin alt yapı sistemlerinin önemi ile ilgili iki örnek alt yapı sisteminin önemi ve merkezi otoritenin yaklaşımı konusunda bilgi vermektedir..

"Smyrna kentinin kusuru vardır. Bu kusur mühendislerin yaptığı işten ötürüdür. Şöyle ki: Caddeleri döşedikleri zaman yer altında kanal sistemi yapmamışlardı; pislik yüzeye yayılır ve özellikle yağmur sırasında caddeler üzerine boşalır¹²⁹" ve

"Athenodoros'u aşağı gören birisi gece evinin önünden geçerken, soğukkanlılıkla evinin kapısı ve duvarlarına sıçratarak bağırsaklarını boşalttı. Athenodoros mecliste fesatçılara karşı suçlamalarda bulunurken şöyle dedi: Bir kimse kentin tiksindirici, kötü durumunu ve rahatsızlığını, çeşitli şekillerde görebilir, özellikle halkının boşaltımında ¹²⁹".

4.4.4.2. Latrina

Romalıların yaşamı üç ayrı dönem olarak değerlendirilebilir. Sokaklarda yer alan çişlikler ve sokağa boşaltılan metilla adı verilen lazımlıkların kullanıldığı ilk dönem, latrinaların ve kanalizasyon sistemlerinin yapıldığı ikinci dönem ve caddelerin yanı sıra konutlarda da latrinalarının olduğu üçüncü dönem.

(1) Romalılar Anadolu öncesinde tuvalet gereksinimleri için yaygın olarak çişlikler kullanmışlardır. Roma'nın hemen her yerinde, daracık sakin sokaklara kurulan çişlikler hem çevrenin temiz kalmasını sağlamış hem de toplanan çiş boya işlerinde kullanılmıştır. Dericiler, debbağlar meslekleri gereği idrara gereksinim duydukları için yollara çişlik koyma ve bunları boşaltma yetkisine sahiplerdi. Juvenal, Conductor Foricarum Saturae III 38'de, çişliklerin boşaltılmasını bazı şirketler tarafından gerçekleştirildiği söylemektedir¹⁶². Roma İmparatoru Titus Vespasianus (M.Ö.69-79) çişliklerin ekonomik getirisini göz önüne alarak kendi adıyla anılan vergiyi koymuştur. Dericiler ancak vergiyi ödeyerek idrarları satın alabilmişlerdir (Suetonius, Ves, XXIII)²⁰¹. Bu vergiden dolayı çişliklere "vespasianus" adı verilmiştir.

(2) Roma çağının özellikle ikinci yarısından itibaren çok sayıda yirmi, otuz veya kırk kişinin aynı anda kullanacağı latrinalar yapılmıştır. Romalıların "Her ne ki doğaldır, yakışsız olmaz" anlayışı ve sohbet etme olanağı sağlaması bu toplu sistemin oluşmasında önemli etkenlerden biri olmuştur.

Kökenlerine bakıldığında "Latrine" özel yer, "Laverre" fiilinden türeyen "Lavatrina" ise yıkanma yeri anlamına gelmektedir. "Lavatrina/Latrina" kelimeleri yıkanma yeri, yıkanma odası, lavabo anlamında kullanılmıştır. Daha sonra tuvalet gereksinimi için kullanılan yerlere de "latrina" demeye başlamışlar ve bu ikinci anlam ilkinin önüne geçmiştir¹⁵¹. Kısaca, Lavatrina ya da latrina kelimesi önce banyoyu ardından banyo ve tuvaleti, son olarak yalnızca tuvaleti ifade etmeye başlamıştır.

Anadolu'da yer alan Latrinalar kent merkezlerinde genellikle hamamların yanında yapılmıştır. Tipik bir latrina duvara dayalı olarak uzanan oturma zemini, üzerinde aralıklı olarak dizilmiş anahtar deliğine benzeyen, kanalizasyon veya foseptik çukuru bağlantıları bulunmaktadır. "L" veya "U" planlı olan binada bu bağlantılardan 20-40 arasında değişen bulunmuştur. Roma çağında kentlerin atık suları ve yağmur suları latrinaların altından geçen kanalizasyona bağlantılı künklerden verilerek, biriken gaitaların suların tazyiki ile kanalizasyonlara ulaşması sağlanmıştır.

Latrinanın, oturma banklarının hemen önünde yer alan taharet kanalından akan temiz su ile temizlenme olanağı elde edilmiştir. Bazı yerlerde bu su akacının yanında bir kap içinde bir çubuk ve bir ucu süngerle kaplanmış olarak duruyordu. Ucu süngerle kaplanmış çubukla taharetlenme işlemlerini gerçekleştiriyorlardı¹⁵⁰. Bu tür bir temizlenme aleti birçok kişi tarafından kullanılması nedeni ile ciddi bir sağlık sorunu

yaratmaktaydı. Bu nedenle Latrinalar bir taraftan toplumun sıhhatini korurken diğer taraftan çeşitli hastalıkların ortaya çıkmasını olanaklı kılmaktaydı. Taharetlenme gerçekleştirildikten sonra latrinaların ortasında ya da yan tarafında yer alan mermer havuzda ellerini yıkamışlardır. Romalılar ellerini yıkadıktan sonra pis kokuları uzaklaştırmak için de yine havuz kenarında bulunan kokulu yağ ve esansları kullanmışlardır.

(3) Roma'nın son döneminde evlerde mutfakın içinde ya da yanında yer alan latrinalar yapılmaya başlanmıştır. Ev latrinesi için çukurlar vardı ya da latrinenin önünde üstten açılan bir kapakçıktan çıkarılan kaplar yani bir çeşit lazımlık kullanılıyordu. Ancak evin konumu itibarıyla pis su kanalına yakın olanlarda latrine'nin kanala bağlandığı görülmektedir. Latrina-lavatrına kelimesinin çift anlamlı kullanılmaya bu dönemde de devam edilmiştir.

Roma çağı Anadolu kentlerinden Efes¹²⁸, Sagalassos, Metropolis ve Magnesia'da sayıları 20-40 arasında değişen latrinalar bulunmuştur¹²⁵.

4.5. Roma Tıp ve Sağlık Anlayışında Temizlik

Roma döneminde sağlık ve temizlik arasındaki bağlantı iki konuda ön plana geçmektedir. (1) Fiziki çevre koşullarının ve mimari yapıların hijyenik faktörler göz önüne alınarak yapılması ve (2) hekimlerin bizzat tıbbi tedavi sürecinde yürüttüğü temizlik uygulamaları.

(1) Romalıların büyüme politikası sonucu savaşların çok sayıda olması, askeri tıbbın sivil tıp çalışmalarının önünde yer almasına neden olmuştur¹⁵³. Askeri tıp uygulamalarıyla ilgili arkeolojik kazılar temizlik ve hijyen açısından incelendiğinde, askerlerin konakladığı yere öncelikle bir hastane ve hastanenin atık suyu için drenaj kanalları ve bu kanalların bağlandığı kanalizasyonlar, latrinalar ve hamamlar yapıldığı görülmektedir.

Hijyen kavramı ve hijyen ile ilgili teknik donanım konusunda Celsus ve Columella Romalıları övmüştür. Cato ise, askeri tıp uygulamaları dışında halk sağlığı kavramının bulunmadığını; hijyeni sağlamak amacıyla temiz ve pis su kanalları, drenaj kanalları, kanalizasyonlar, latrinalar, hamamlar gibi mimari yapıların yetersiz olduğunu belirtmiştir. Ona göre akılcı tıbbın gereklerinin yeterli düzeyde uygulanamamakta ve bu nedenle yeterli gelişme sağlanamamaktadır. Cato iddiasına delil olarak, Romalıların

hastane hizmetinden yararlanmak yerine geleneksel, mistik tedavi yöntemlerini uyguladıklarını göstermiştir. Celsus ve Columella ise hijyenik önlemlerin fevkalade olduğunu ve Romalıların geleneksel ve mistik tedavi metotlarının yanında hekimlerden medikal yardımda da aldıklarını belirtmiştir. Seneca ise, Roma imparatorluğunun halk sağlığına yönelik en iyi sisteme ve özellikle kişisel temizliğin temel mimari yapısı olan hamamlar, latrinalar ve evlere su tesisatı döşendiğini tüm bu hizmetlerin mükemmel olduğunu belirtmiştir¹⁴².

(2) Romalı hekimler hastalıkların ve yaraların iyileşmesinde temizliğin önemli bir faktör olduğunu kabul etmişlerdir. Hekimlerin tedavi uygulamalarında temizlik şu şekilde sağlanmaktadır: Hekimler öncelikle kendi kişisel temizliklerine önem vermiş; ellerinin, kullandıkları malzemenin ve tedavi ettikleri beden bölgesinin temiz olmasına dikkat etmişler, yaraları önce temizleyip sonra tedavi etmişler, hastalarına yıkanmayı ve temiz olmayı önermişlerdir^{140,141}.

Hekimler hastanın yarasını ya da ameliyat edilen bölgeyi soğuk veya sıcak su ile temizlemişlerdir. Örneğin Ephesuslu Soranus¹⁴² ve Pergamonlu Galen su ve yağı deri üzerine yaymak için temiz, yumuşak deniz süngeri kullanarak yarayı temizlemişlerdir. Ayrıca İyon kolonisinde ve Hellenistik dönemde kullanılan zeytinyağı ile bedenleri ovmuşlardır.

Roma çağında hava, su ve toprakta yer alan mikroorganizmalar konusunda kabul edilen çeşitli görüşler olmakla birlikte bilim insanlarının net bilgilere sahip olmamaları sonucu temizlikle ilgili gelişmeler yukarıda yer alan mimari yapılar ve teknik donanımlarla sınırlı kalmıştır. İnsanın çıplak göz ile göremeyeceği mikropların varlığı hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüş ancak teknik donanımın yetersizliği ispat edilmesini engellemiştir. Varro Lucretius, Epicur okulunun görüşünü benimseyerek yaşamın evrensel kurallar içerdiğini düşünmüştür. Bu bağlamda Varro, hastalıkları yapan canlılar; mikroplar olduğunu ve gözle görülemeyen bu küçük yaratıkların hava ile ağız ve burundan vücuda girdiğini ve insanları hasta ettiğini ve hekimlerin bu küçük yaratıkların oluşumunu ve insanların vücuduna girmesini engelleyemediklerini yani korunma yöntemlerini bilmediklerini ifade etmiştir. Bu görüş ispat edilememesine rağmen kabul görmüştür. Varro ayrıca yaşanılan bölgenin topraklarının, rüzgarının sağlıklı olmasının gerekliliğini kabul etmiş ve bol güneşli, temiz havalı, temiz su kaynaklarının bulunduğu yerlerde yaşanmasının sağlık açısından önemini belirtmiştir¹⁴².

Columella özellikle sıcak havalarda, yaz günlerinde, çeşitli hayvanların ortaya çıktığını ve ürediklerini sıcak havaların gözle görülmeyen yaratıkları da ürettiğini ve bunların kışın da yaşamaya devam ettiği görüşünü öne sürmüştür. Hekimlerin bu olayları gerçekte anlamadığından ve önlem almadıklarından söz etmiştir. Columella'da Varro'nun görüşlerini benimsediğini, yeterli tıbbi bilgiye sahip olmadıklarını, dolayısı ile mikropların tespit edilemediğini belirtmiş ve alınması gereken önlemlerin alınamadığından söz ederek, bu hastalıklara mahkum olduklarını kesin bir dille anlatmıştır¹⁴².

4.6. Roma Çağı Eğitim ve Sağlık Kurumlarında Temizlik Uygulamaları

4.6.1. Anadolu Roma Çağı Gimnazyumları

Anadolu Eski Yunan kentlerinde olduğu gibi Roma dönemi kentlerinde de akarsu kaynağına yakın yerlere gimnazyumlar yapılmıştır.

İmparator Hadrianus döneminde bir büyük, yedi küçük gimnazyum yapıldı. Gimnazyumlarda hamamlarda olduğu gibi yöneticilerin atadığı Gimnasiarch tarafından idare edilmekteydi. Bugün bilinip tespit edilenler Neoi'ler Gymnasionu ve Panegyrikon Gymnasion'udur. Bu Gymnasionlar palaestra ve spor çalışmalarından sonra rahatlayıp temizlenecekleri yıkanma odalarına sahipti¹¹³. Proconsul Gargilius Antioius tarafından M.S. 2. yüzyılda yaptırılan Efes Vedius gimnazyumu İmparator Hadrianus ve eşi Sabina'ya ithaf edilmiştir¹⁸⁰. Pergamum Kralı II.Eumenes'in (M.Ö. 196 – 160) Miletliler inşa ettirdiği gimnazyumlar Pergamon Helenistik Gymnasion'u, Alaksandra Troas gimnazyumu, Ephesos Liman gimnazyumu M.S. 1. yüzyılın son çeyreği, Doğu Gimnazyumu M.S. 130 yılları, Vedius Gimnazyumu M.S. 150, tiyatro Gimnazyumu M.S. 2. yüzyıl, Alexadria troas M.S.135, Aphrodisias Gimnazyumu M.S. 2. yüzyılın ilk yarısı, Sardis'deki gimnazyum M.S. 2. yüzyılın ortası, Metropolis, Magnesia ad Meaendrum gimnazyumları. Tralleis gimnazyumu M.S. 3. yüzyıl, Leodikeia ad Lykum M.S. 2. yüzyılın ilk yarısı ve M.S. 238 de yeniden inşa edildi, Hierapolis, Nysa, Magnesia ad Meaendrum geç Roma dönemi gimnazyumlarıdır^{107,109,112}.

4.6.2. Anadolu Roma Çağı Asklepieion'ları

Romalılar Anadolu'nun diğer kurumları gibi asklepieionları da benimsediler. Asklepieion kutsal kültünün odak noktası olan "Kutsal Kuyu" basit bir yapının içine

alınmış ve künkler aracılığıyla bir pınardan beslenmesi sağlanmıştır. Asklepieon'a gönülden inanan ve sık sık rüyasında gören Aristides kutsal suyun özelliklerini ve yararlarını coşkuyla anlatmıştır. Aristides kuyunun kutsallığını vurgulamak için bir yazısında, kuyunun her zaman dolu ve su, yazın serin, kışın ılık olduğundan söz etmiştir¹⁴⁵.

"Kutsal Kuyu"nın suyundan hem içme hem de yıkanma suyu olarak faydalanılmıştır. Pergamon Asklepieonu kutsal alanında Roma döneminde iki çeşme vardır. Hastaların sağaltımında önemli rolü olan çeşmelerden biri; üstü açık, mermer bir tekne ile donatılmış ve olasılıkla soğuk su banyosu önerilen hastalarca kullanılmıştır. Diğer çeşme ise; tekne kayaya oyulmuştur, üzerinin de bir çatı ile örtülmüştü¹²³.

Kutsal kuyunun suyundan içenlerin ve yıkananlar, göz hastalıkları, göğüs hastalıkları, astım ve ayak sorunları gibi çeşitli hastalıkları tedavi oluyordu. Kış mevsiminde ve yağışlı havalarda kutsal çeşmenin çevresinde yoğun biçimde biriken kutsal çamurdan şifa niyetine faydalanıldığı tahmin edilmektedir¹²⁴.

4.7. Roma Hukuku ve Temizlikle İlgili Yasal Önlemler

Anadolu İyon kolonisi ve Hellen döneminde ön planda yer alan filozofların yerini Roma döneminde hukukçular almış ve sorunları anlama çabası ikinci plana itilerek, belirlenen kurallarla sorunların ortaya çıkması engellenmeye çalışılmıştır²⁰². Romalı yöneticiler egemenliklerini kalıcı kılmak için ortak bir hukuk sistemi oluşturmuşlardır.

Roma döneminde "ius privatum" yani özel hukukun "ius sacrum" yani kutsal hukuktan ayrılması ve pontifekslerin özel hukuk üzerindeki etkilerinin yok olması gerçekleşmiştir. Roma hukuku, İmparator Hadrianus döneminden itibaren çıkartılan Codex'ler daha sonra, M.S. 527-565 yılları arasında hüküm süren Doğu Roma İmparatoru İustinianus tarafından yazılan "Corpus Iuris Civilis" ile gelişmeye devam etmiştir. **İus Civile** sadece vatandaşlara, **İus Honarum** ise hem onlara hem vatandaş olmayanlara uygulanmıştır. Romalılar her yıl, Halk Meclisi'nden çok sayıda, Gabinius yasası, Matilius yasası gibi çoğu zaman tasarı sahibinin adıyla anılan yasalar çıkarmışlardır.

Romalılar tez konusu ile ilgili iki yasa metni oluşturarak hamamların yeri ve işletilmesi hakkında düzenleme yapmışlar; "Lex Metilia" yani kirliliğe karşı yasayı oluşturmuşlardır.

4.7.1. Hamamların İşletilmesi İle İlgili Yasal Önlemler

Romalı yöneticiler gimnazyum-hamam komplekslerinin yaygınlaşması için ödenek vermiş ve hamamların işletilmesi konusu ise hukukta yerini almıştır. Hamamların yönetimine "Balneator" ismi verilen özel kişiler atanmış, açılış ve kapanış saatleri ve ücret konusunda yasal düzenlemeler yapılmıştır.

İmpator Caligula-Caius Caesar (M.Ö. 37 - 41) döneminde, hamamların temizliği ve bakımı ile ilgilenen memurların (aediles), hamamları kendi çıkarları doğrultusunda kullandıkları yolunda yapılan şikayetler yasalar nezdinde değerlendirilmiş ve değerlendirme sonucu hamamlardan bazıları kapatılmış, bazılarında ise aedilesler görevi quaestor ismi verilen kişilere devretmişlerdir¹⁴⁰.

4.7.2. Lex Metilia (Kirliliğe Karşı Yasa)

Fullonica ismi verilen çamaşırhanelerde giysilerin temizlenmesinin yanında boyanması, renklerinin değiştirilmesi gibi kimyasal işlemler, iş koşulları ve pislik işçilerin sağlığını olumsuz etkiliyordu. İşçilerin sağlığını korumak amacıyla Lex Matilia çıkartılmıştır¹⁴⁰.

4.7.3. Lex Julia Municipalis-Yol Bakım Yasası ve Kanalizasyonların Temizliği

Roma döneminde Anadolu kentlerinde yapılan taş döşeli yollar kentlerin Roma karakteri kazanmasına yol açmıştır^{140,147}. Suetinos T. Divus (M.Ö.110-44) Vespasianus isimli eserinde, kentlerin temiz olması için caddelere taş döşenmesi ve onarılmasının gerekli olduğundan söz etmiştir²⁰¹.

Lex Julia Municipalis, isimli düzenleme ile kentlerin temizliği ile kimlerin ilgileneceğini ve bunların hangi sorumluluklarını taşıyacağını belirlemiştir. Bu yasa ile kent sokakları, caddeleri ve meydanları belediye başkanlık üyelerinin yüksek yönetimine bağlı kılınmıştır. Köy yollarının bakımı ve temizliği ise Marcus T. Çiçero'nun (M.Ö.106-43), Corpus Inscriptionum Latinorum isimli eserinde yer aldığı üzere "vicarti salutaes" denilen köylülere bırakılmıştır^{140,165}.

Yolların yanı sıra kanalizasyonların bakımı da önemli bir görev olarak telakki edilmiş ve Augustus döneminde, belediye başkanlık divanı üyelerinin seçimi ile Curatores Cloacarum ismi altında yer alan memurlar bu görevden sorumlu tutulmuşlardır. Orta kanalizasyonların bakım sorumluluğu redemptor cloacarum denilen bir görevliye verilmiştir (Plinius, Nat, XXXVI,2,2)" ¹⁸⁷.

5. SONUÇ ve ÖNERİLER

Temizlik, insanın fizyolojik gereksinimleri arasında yer almaktadır. Çalışmada Anadolu'da elde edilen arkeolojik bulguların ve metinlerin temizlik kavramının açılımları ve uygulamalarına ait evrim basamaklarının aydınlatılmasına katkıda bulunduğunu belirlendi.

Çalışmada temizlik kavramı ile ilgili gelişmeleri detaylı olarak değerlendirmek amacı ile üç temel açılım yapıldı:

(1) Temizlik kavramının tanımı ve açılımları; kişisel temizlik, çevre temizliği ve tıbbi temizlikte yer alan unsurlar belirlendi ve bu çerçevede üç uygarlığa ait bulgular değerlendirildi. Bu değerlendirme sonucu temizlik kavramının tanımı ile toplumların uygulamaları arasında paralellik olduğu görüldü.

(2) Temizlik kavramının toplumların farklı değerlendirmelerinin nedeni olana bilişsel evrimin tanımı ve temizlik kavramında gerçekleşen evrimde yer alan altı ana evre belirlendi. Bu evreler şu şekildedir:

(1) Bu evrelerin ilki tarih öncesi dönemdir. Bu evreye ait arkeolojik bulgular, insanların temizlikle ilgili bazı uygulamaları hakkında bilgi vermekle birlikte yazılı metinler olmaması sebebiyle bunların gerekçeleri hakkında bilgi içermemektedir. Bu nedenle gerekçeler konusu yoruma açıktır, gerekçelerin değerlendirildiği bu çalışmada tarih öncesi arkeolojik bulgulara yer verilmemiştir.

(2) İkinci evre, temizlik uygulamalarının tinsel gerekçeli olarak gerçekleştirildiği ve kişisel temizlik uygulamalarının netleştiği, çevre temizliği uygulamalarının ise henüz gerekliliğinin algılanmaya başladığı fakat çevre temizliğinin öneminin ve açılımının netleşmediği dönem.

(3) Üçüncü evre, temizlik uygulamalarının fizyolojik gereksinimlerle bağlantı kurulduğu, rasyonel temizliğin gerçekleştirildiği dönem.

(4) Dördüncü evre, temizlik kavramının açılımlarının üçüncü evrenin devamı olmakla birlikte uygulamaların merkezi otoritenin kontrolünde gerçekleşmesi nedeniyle farklılık içermektedir.

(5) Beşinci evre, toplumların bilgi birikimine paralel tek tanrı kavramına geçtiği ve dolayısıyla temizlik uygulamalarının tekrar tinsel gerekçeli olarak dini otoritenin kontrolüne geçtiği süreci içermektedir.

(6) Altıncı evre ise, dinsel otoritenin egemenliğinin azalması ile rasyonel düşüncenin tekrar önem kazandığı evredir. Bu evrenin bilgi birikimi teknolojinin gelişmesi ile iletişimin sınırlarının genişlemiş, uluslar arası etkileşimi sağlamıştır. Bu durum temizlik kavramının üçüncü evredeki açılımı çerçevesinde, temizlik uygulamaları uluslar arası sektörlerin kontrolüne geçmiştir.

(3) Çalışmada Anadolu Uygarlığı Hitit imparatorluğu, Eski Yunan Uygarlığı (İyon Kolonileri), Helenistik Dönem ve Roma Çağında temizlik kavramının açılımları ve uygulamaları daha önce belirtildiği gibi ikinci, üçüncü, dördüncü evrelerin tamamı ve beşinci evrenin başlangıç bölümünü içermektedir. Bu uygarlıklar yaklaşık olarak iki bin üç yüzyıla yayılan dönem içinde fizyolojik temeli olan ancak doğaya ve insana ait yorum bilgisine paralel olarak gerekçeleri değişen uygulamalar değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmenin sonuçları ise şu şekildedir:

(1) Hitit toplumu döneminin bilgi birikimine paralel olarak temizlik kavramının açılımının ilk basamağında yani kişisel temizlik aşamasındadır. Hititler kişisel temizlik uygulamalarını fizyolojik gerekçelerle değil, tinsel gerekçeli olarak; bayramların ve ritüellerin öncelikli koşulu arasında yer vermişler dolayısıyla da çok sık gerçekleştirmişlerdir.

Ancak dönemin bilgi birikimine paralel çevre temizliği kavramı henüz zihinlerde biçimlenme aşamasında olması nedeniyle ikincil derecede öneme sahip olmuş ve kısmen gerçekleştirilmiştir. Çevre temizliği uygulamaları bağlamında drenaj kanalları yapılmış, caddelere taş döşenmiş, fırınları, mutfakları, tapınakları göletleri kirletenler cezalandırılmıştır. Ancak çöplerin toplanması, tuvalet ve kanalizasyon sistemi inşa edilmesi gibi uygulamalar yapılmıştır.

Tıbbi temizlikle ilgili uygulamalar ise hekimin ellerini yıkaması ve hastanın bedeninin yıkanıp temizlenmesi gibi kişisel temizliğe paralel uygulamalar biçiminde gerçekleştirilmiştir.

(2) Eski Yunan Uygarlığı; İyon Kolonileri ve Helenistik dönemde ise artan bilgi birikimini değerlendiren doğa filozofları insanı, yaşamı ve doğayı yeniden yorumlamıştır. Bu bağlamda madde, doğa ve insan hakkındaki düşünceler yeniden biçimlenmiş ve fizyolojik gereksinimler konusu da açıklık kazanmıştır. Doğa filozoflarının öncülüğünde gerçekleşen söz konusu değişimle, tinsel olan ile fiziksel olan birbirinden ayrılmış yani laisizm benimsenmiştir. Bu evrime paralel olarak temizlik kavramının açılımları ve uygulamaları; kişisel temizlik, çevre temizliği ve tıbbi temizlik olmak üzere üç çerçevede gerçekleştirilmiştir. Fizyolojik gerekçeli temizlik öncelik ve önem kazanırken tinsel gerekçeli temizlik eski önemini yitirmekle birlikte devam etmiştir.

Kişisel temizlik tanrı-tanrıça gazabı korkusunun ötesinde insanın yaşaması için gerekli bir uygulama olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde insanlar istedikleri zamanda ve biçimde hem evlerin hem de gimnazyumların yıkanma odalarında yıkanmışlardır.

Çevre temizliği kavramı ise önem kazanarak kentlerin planlarının yapılmasında dikkate alınmış, caddelere taş döşenmesinin yanı sıra su yönetimine önem verilmiş, drenaj kanalları, su yolları, kuyular, kanalizasyon sistemleri ve tuvaletler yapılmıştır.

Çevre temizliği kavramının yanı sıra tıp kavramı da rasyonel olarak değerlendirilmiş, hastalıklar doğal nedenlerle açıklanmaya başlanmıştır. Tıbbi temizlik uygulamaları ise hekimin temiz olması, muayene yapılan yerin temizliği, tedavi sürecinde kullanılan aletlerin-malzemelerin temiz olması, hastanın bedeninin bütününe veya yarasının temizlenmesi biçiminde gerçekleştirilmiştir.

(3) Roma çağında önceki dönemlerde sağlanan gelişmelerin üzerine temizlik uygulamaları merkezi otoritenin kontrolü altına alınmıştır. Merkezi otorite, temizlikle ilgili ortak mimari yapılar için ödenek ayırmış, kişisel temizlik, merkezi otoritenin kontrolünde belirlediği zaman ve biçimde gerçekleşmiştir.

Çevre temizliği uygulamaları yine merkezi otoritenin çıkardığı yasalar çerçevesinde yapılmış, yapıların temizlik açısından mimari ve işletimsel uygunlukları atanan görevliler tarafından denetlenmiştir. Çevre temizliği bağlamında su yolları, su kemerleri, anıt çeşmeler, latrinalar ve kanalizasyonlar yapılmıştır.

Bu dönemin sonlarına doğru çok tanrı/tanrıça kavramında gerçekleşen evrim sonucu insanlar tek tanrı kavramını benimsemiştir. Temizlik uygulamaları ise merkezi otoriteden dinsel otoriteye geçmiştir. Temizlik uygulamaları da dogmatik değerler

çerçevesinde gerçekleştirilmiş rasyonel düşünce ise önceki önemini kaybetmiş, duraklamış ve arka plana itilmiştir.

Sonuçları böylece özetledikten sonra önerilere geçerken son bir saptama yaparak, çalışmanın fizyolojik gereksinimler arasında yer alan "temizlik" konusunu ele alması ve uzun bir dönemi değerlendirmesi nedeniyle, insanın bilişsel evriminin bir kesitini ortaya koymaktadır.

Yapılmış olan bu çalışmayı bütünüleyici olmak üzere bir dizi farklı çalışma yapılması mümkün olup önerilen araştırmalar şu şekildedir:

- (1) Anadolu tarih öncesine ait temizlik uygulamaları arasında arkeolojik bulgularında değerlendirilmesi.
- (2) Anadolu'da milattan sonra yer alan toplumlarda temizlik kavramının açılımlarının ve uygulamalarının yaptığımız sınıflandırma ve bulgularımız ışığında yeniden araştırılması.
- (3) Temizlik kavramının açılımlarının filoloji, sosyoloji ve felsefe arasındaki bağlantı noktalarının ve karşılıklı etkileşimlerinin belirlenmesi.
- (4) Anadolu toplumlarında temizlik kavramının tinsel boyutunun araştırılması.
- (5) Sağlık alanında meydana gelen gelişmeler çerçevesinde hijyen kavramının açılımlarının değerlendirilmesi.

6. KAYNAKLAR

1. Şahin H ve Koçak Ö. Eskiçağ Tarihi Araştırmalarında Jeopolitiğin Yeri *Anadolu Araştırmaları XVI, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Hititoloji, Prehistorya ne Önasya Arkeolojisi ve Eskiçağ Anabilim Dalları Yayınları,2002.*
2. Evliya Ç. Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Üçüncü Kitap, (Hazırlayanlar:Y.Dağlı, S.A.Kahraman ve R.Dankoff) İstanbul:Yapı Kredi Yayınları, 2003.
3. Garstang J. The Hittite Empire, London:Constable and Company Ltd, 1929.
4. Akurgal E. Hatti ve Hitit Uygarlıkları, İstanbul: Net Turistik Yayınları, 1995.
5. Ünal A. Ritual Purity Versus Physical Impurity in Hittite Anatolia, Edit. H.I.I. Prince Takahito Mikasa, Wiesbaden-Harrassowitz Verlag: Essays on Anatolian Archaeology, 1993.
- 6.Ünal A. Hititler Devrinde Anadolu, I.Kitap, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002.
7. Ünal A. Hititler Devrinde Anadolu Kitap 2, İstanbul:Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.
8. Ünal A.Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları, Etibank Yayını, 1999.
9. Macqueen J.G. Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, Ankara:Arkadaş Yayınları, 2001.
10. Kınal F. Eski Anadolu Tarihi, Ankara:Türk Tarih Kurumu,1987.
11. Erdim M. *Anadolu'da Geleneksel Konut Birimi "Art Zamanlı ve Eş zamanlı İlişkilerin İrdelenmesi ve Fırat Havzası Konutlarında Plan Tipolojilerinin Çözümlemesi Üzerine Bir Yöntem Araştırması", İzmir: Ege Güzel Sanatlar Fakültesi Doktora Tezi,1980.*
12. Karauğuz G. Hitit Mitolojisi, Konya:Çizgi Kitapevi, 2001.

13. Ünal A. Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII=Bo2011),No:343,Ankara:Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1983.
14. Bryce T. Life and Society In The Hittite World, Oxford: Oxford University Press, 2002.
15. Ünal A. Hitit Tıbbının Ana Hatları, Belleten XLIV, Sayı:175, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1980: 487.
16. Erkut S. Çivi Yazılı Hitit Tabletleri, Türk Tarih Kurumu Belleten Cilt:LXI, Aralık 1997, Sayı: 232.
17. Alp S. Hitit Metinlerinde ²⁵kalmus <LİTUUS> VE HUB.Bİ <KUPE>, Belleten Cilt: XII, Nisan 1948, sayı:46,Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınlar, 1948.
18. Balcıoğlu B. Bir Hitit Bayramı (Ezen hadauri-) Hakkında Bazı izlenimler, Ankara:Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi No:364,Cilt XXXIV, sayı.1-2:, 1990.
19. Karasu C. (h)isuaa bayramı kolo fonları üzerine bazı düşünceler, Hittite and Other Anatolian and Near Eastern studies in Honour of Sedat Alp.Otten H, Ertem H, Akurgal E, Süel A.Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992:332-335
20. Taracha, P."Hitit Kral Telafi Ritüalleri Hakkında Bazi Düşünceler- Einige Bemerkungen zu den Ersatzritualen für den hethitischen König," in Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri Ankara (1992) 229-233 (234-238). In Turkish and German. Çorum-Türkiye 19-21 Temmuz 1990.
21. Alp S. Translation of Some Hittite Festival Texts Concerning Song, Music and Dance. Grapes and Wines in Anatolia During the Hittite Period, Ankara: Kavaklıdere Cultural Publications, 2000.
22. Karasu C. Nuntarriasha bayramında Hitit Kralının Kült Gezileri, Belleten Cilt LII,sayı:203, Ankara:Türk tarih Kurumu Yaymevi,1998:409-428.
23. Gonnet, H. Rituel des Fetes de Printemp du Dieu de l'Orage de Zippalanda. Zippalanda Şehri Fırtına Tanrısının İlk ve Sonbahar Bayramları Ritüali/ Anadolu 19 (1975/1976[80]), 1980: 123-162
24. Cate T. H. J. H. Brief Comments on The Hittite Cult Calendar: The Outline of The AN:TAH:SUM Festival. in Harry A. Hoffner Jr. and Gary M. Beckman, Ed. Kanissuwar: A Tribute to Hans G. Güterbock on his Seventy-Fifth Birthday, May 27, 1983 (Assyriological Studies, 23), Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago :1986, 95-110.

25. Günbattı C. Eski Anadolu'da Su Ordalı Archiuum Anatolium-Anadolu Arşivleri-Volume 4 Ankara:Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2000.

26. Bryce T. Hitit Dünyasında Toplum ve Yaşam, Ankara,:Dost Yayınları, 2003.

27. Ertem H. Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası, Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1974.

28. Baytop T. Türkiye'de Kullanılan Tıbbi Bitkiler. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1984.

29.Coşkun Y. *Hitit Kap İsimleri, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1991 yılı Sonbahar Dönemi Konferansları, Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesini koruma ve Yaşatma Derneği Yayın No:III-I, 1992.31.*

30. Darga M. Puduhepa: An Anatolian Queen of the Thirteenth Century B.C. Mansel'e Armağın I Ankara: Türk tarih Kurumu Basımevi,1974: 936-961.

31. Erkut S. Arinna'nın Yeri. Anatolian Studies Presented To Hans Gnstav Güterbock On The occasion Of His 65Th Birthday-İstanbul Oosten: Nederlands Historisch- Archaeologisch Instituut In Het Nabije Oosten ,1974.

32. Alp S. Hititlerde Dinsel Törenlerinde Kullanılan Temizlik Maddesi Tuhhuşar zerine Bir İnceleme Belleten XLI/182. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1982: 247-259

33. Alp S. Zum Wessen der kultischen Reinigungssubstans tuhhueşşar und die Verbalform tuhša, Festchrift A.Fasc.1,Kammenhuber, Orientalia 52, 1983:14-19

34. Coşkun Y. Nomenclature Of Hittite Pottery. Anadolu Arşivleri Sayı: 1. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1995.

35. Ertuğ F. Baharın Mjdecisi: Çiğdem (*Crocus*) ya da AN.TAH.SUM.^{SAR} Hititler Devri Anadolu Florası'na Kk bir Katkı (Harbinger of Spring: *Crocus* (Çiğdem) or AN.TAH.SUM.^{SAR} A Small Contribution to the Anatolian Flora of Hittite Period). *Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology (TBA-AR)* 2000 : 129-136.

36. Mellaart J. *Western Anatolia, Beycesultan and the Hittites, Mansel'e Armağın I, Ankara: Türk tarih Kurumu Basımevi,1974: 493-526*

37. Nauman R. Eski Anadolu Uygarlığı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1998.

38. Aktüre S. *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, 2. Baskı, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

39.Özgüç T.,Özgüç N.Türk tarih kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1949, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953

40. McMahon G. *The Hittite State Cult*, Chicago-Illinos: The Oriental Institute of the University of Chicago, Assyriological StudiesNo: 25,1991. Darga M. A. *Hitit Sanatı*,İstanbul: Akbank Yayınları, 1992.

41. Alp S. *Beitrage zur Erforschung des Hethitischen Tempels, Kultenlagen im Lichte Der Keilschrifttexte, Neue Deutungen*, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayını,1983:186-187

42. Adil A. *Hurri Hukukunda "İntifa Hakkı"*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi,1994:247

43. Dinçol M A. *Hitit Yaslarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuku ile Etkileşim*,Anadolu Araştırmaları XII, İstanbul: 1990: 83-100

44. Bittel K. *Hattuscha-Hauptstadt Der Hethiter; Geschichte Und Kultur Einer Altrientalischen Grossmacht*, Köln:DuMont,1983.

45. Öziş Ü. *Anadolu'daki Tarihi Su Yapılarına Genel Bakış, T.C.Bayındırlık ve İskan Bakanlığı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, 40.Kuruluş Yılı (1954-1994) Su ve Toprak Kaynaklarının Geliştirilmesi Konferansı . Cilt 1, Ankara-Türkiye ,1994.*

46. Özkaya V. *Kuyulu Anıtlar ve Frigler'de Taurobolium*, Anadolu Araştırmaları XV, İstanbul:Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1999: 332.

47. Ünal, A. *Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar: Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar - Ritual Purity Versus Physical Impurity in Hittite Anatolia: Public Health and Structures for Sanitation According to Cuneiform Texts and Archaeological Remains," in Uluslarası 1. Birinci Hititoloji Kongresi Bildirileri, Ankara (1992) 186-207 (Turkish), 208-223 (English). Çorum-Türkiye 19-21 Temmuz1990.*

48. Ünal A. *Boğazköy Metinlerinin Işığı Altında Hititler Devri Anadolu'sunda Filolojik ve Arkeolojik Veriler Arasındaki İlişkilerden Örnekler, 1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları, Ankara:Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği Yayın No.:III-2, 1993:18*

49. Macqueen J.G. *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2001

50. **Özenir A. S.** *Eflatunpınar "Kutsal Anıt-Havuz" (1996-2000), Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı Sonbahar Dönemi Konferansları, Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesini koruma ve Yaşatma Derneği Yayın No:III-I, 2001.35-37*

51. **Özenir A. S.**, Studien zu den Boğazköy-texten Alten des IV.Internationalin Kongress für Hethitologie Würzburg 4-8 October 1999, Harrossowitz Verlag-Wiesbaden: Herausgegeben von Gerriot Wilhelm 2001.

52. **Belli O.** *Urartu Kalelerindeki Anıtsal İşaretler, Anadolu araştırmaları XI. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1989:67.*

53. **Bruun C.** Mesopotamia, Techhonology and Change in History Handbook of Ancient Water Technology, Wikander Ö, Volume 2 Leiden: Brill Press, 2000: 542-545

54.**Erkut S.** Levha 31-32 XI:TÜRK TARİH KONGRESİ ANKARA 5-9 Eylül 1990 Kongreye sunulan bildiriler "**HİTİTÇE** ^{GIS}gaz-zı-id-id-du-ri- üzerine bir araştırma" I.Cilt Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994: 137-140

55. **Popko M.** Hethitische Rituale und Festbeschreibungen, KUB 58, 103 3-4 THeth 21, 1994: 98

56. **Özgüç T.** İnandıktepe Eski Hitit Çağında Önemli bir Kült Merkezi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, V. Dizi/43, 1998.

57. **Belli O.** Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları, İstanbul:Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1997.

58. **Ünal A.** Hittite and Hurrian Cuneiform Tablets from Ortaköy (Çorum), Central Turkey With two Excursuses on the "Man of the Storm God" and Full Edition of KBo 23.27, İstanbul: Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Ltd. Şti., 1998.

59. **Ünal A.** *Parts of Trees in Hittite According to a Medical Incantation Text (KUB 43.62) Hittite and Other Anatolian and Near Eastern studies in Honour of Sedat Alp.Otten H, Ertem H, Akurgal E, Süel A.*Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992:495-497

60. **Karasu C.** *Some Considerations On Hittite Scribes. Anadolu Arşivleri Sayı : 1. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1995.*

61. **Donbaz V.** Mezopotamya ve Anadolu'da Eski Tıp –III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri 20-23 Eylül 1993, Ankara: Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

62. Gurney O.R. *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford: Published for The British Academy by Oxford University Press, 1997.

63. Çağırğan G. *Bir Sultantepe Tableti Üzerine Bazı Görüşler Cilt XLIX Nisan 1985 sayı:193-Belleten, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1985.*

64. Goetze A. Sturtevant E.H. *The Hittite Ritual of Tunnawi*. Connecticut: American Oriental Society New Haven, 1938.

65. Dinçol M. A. *Ashella Ritüali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış, Belleten, Cilt: XLIX, sayı: 193, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986.*

66. Akdoğan R ve Wilhelm G. *Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde Bulunan Hititçe ve Hurice yazılmış 4 Çivi yazılı Metin, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2001 Yıllığı Konferansları, Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği Yayını, 2002: 238-247.*

67. Tosun M. ve Yalvaç K. *Sumer, Babil, Asur kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı, İkinci Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.*

68. Çığ M.İ. *Hititler ve Hattuşa, Üçüncü Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002.*

69. Götze A. *Kulturgeschichte des Alten Orients / von A. Alt. Band: Abschn. 3, Lfg. 1 ; Kleinasien / von Albrecht [u.a.]. Enth. außerdem: Die Iranier / Arthur Christensen XVIII, 309, 11, 1933.*

70. Imparati F. *Hitit Yasaları . (Çev.E.Özbayoğlu), Ankara: İtalyan Ulusal Araştırma Kurulu Yayını, 1992.*

71. Cohen Y. *The "Unwritten Laws" of The Hittites: The case of the Natta ara Expression, Studien zu der Boğazköy-Texten Altes der IV. International Kongress für Hethitologie, Harrossowitz Wiesbaden 2001, 4-8 October, 1999.*

72. Hoffner H.A. *Hittite Myths, Society Of Biblical Literature Writings From The Ancient World Series, Scholars Press, Ed. 2., Chicago, 1991.*

73. Gurney O.R. *Hititler (Çev. P.Arpaçay), Ankara: Dost Yayınevi, 2001.*

74. Süel A. Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni, Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1985.
75. *Rollinger R.* Hethiter, Homer und Anotolien. Erwagungen zu II 3,300f und KUB III Nr:3 The British Journal of Politics and International Relations, Volume 6, Number.1, 2004.
76. McEvedy C. İlkçağ Tarih Atlası, İstanbul:Sabancı Üniversitesi, 2004.
77. Gürsu S.T. Tarihte Batı Anadolu, Ege, Ege Adaları,VIII.Türk Tarih Kongresi Bildiri Kitabı I.Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979, 11-15 Ekim 1976.
78. Bonnard A. Antik Yunan Uygarlığı, İstanbul:Evrensel Basım Yayını, 2004.
79. Mellink M.J. Notes on Anatolian Wall Paintings, Mansel'e I, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1974: 537-547
80. Aktüre S. Anadolu'da Demir Çağı Kentleri, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
81. *Estin C. Laporte H.* Yunan ve Roma Mitolojisi, 6. Basım, Ankara: Tubitak Popüler Bilim Yayınları, 2003.
82. Kramer S N. Sümer Mitolojisi, (Çeviren:Hamide Koyukan) İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001.
83. Droysen, J.G., Büyük İskender. I-IV, Çev. : B.S.Baykal.İstanbul: Sosyal Yayınları, 2000.
84. Boardman J.and Griffin J and Murray O. The History of the Hellenistic Period, The Oxford History of the Classical World, Oxford University Press, 1986.
85. Boardman J. Social Life in Classical Greece, The Cambridge Ancient History Plates to Volumes V and IV New York USA, Cambridge University Press, 1944.
86. Gül Y. Antik Kentler, İzmir: Okul Yayınları,1998
87. Yıldız N. Eskiçağ kütüphaneleri, İstanbul: 1985:69-173

88. Taşcıoğlu T. The Turkish Hamam, İstanbul: Duran Ofset, 1998
89. Delikan B. Ankara: Arkaik Dönem Attika Vazoları Üzerinde Görülen Düğün ve Cenaze Sahneleri A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2002.
90. Çetin, C. Siyah Figür ve Kırmızı Figür Yunan Seramiği Üzerinde Hieros-Gamos (Kutsal Evlilik) Tasvirleri, Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). 1994.
91. Çağırğan G. Mezopotamya’da Kutsal Evlilik. X.Türk Tarih Kongresi II.Cilt, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayını, 1990: 501
92. Guthrie, W. K. C. The Greeks and Their Gods. Boston: Beacon Press, 1951.
93. Özaktürk M.P.Ovidius Naso’nun Tanrıları Aşk Elegeia’sı Şiirlerinde Kullanımı, *Belleten* Cilt LIV, Sayı:210, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayını, 1990.
94. Saraç C. *İyonya Pozitif Bilimi, 2. Baskı*. İstanbul:Yeni Zamanlar, 2002.
95. Arslan A.Kitap Tanıtımı, İlkçağ Felsefe Tarihi, *Belleten*. Cilt LX, sayı:228, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayını, 1996.
96. Laertios D. Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri (Çev:C.Şentuna), İstanbul:Yapı ve Kredi Yayınları, 2003.
97. Arslan A. İlkçağ Felsefe Tarihi, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1995.
98. Kranz W. Antik Felsefe. (çev:Suad Y.Baydur), İstanbul: Sosyal Yayınları, 1984.
99. Herakletios. Kırık Taşlar, (Çev:Alova) İstanbul: Bordo Siyah Klasik yayınlar, 2003.
100. Yonarsay Y.K. Eski Yunanistan’da Yasalaştırma Girişimleri ve Hukuk, *Anadolu Araştırmaları XII*,İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi,1990:113-117
- 101.Vermule C. Dated monuments of Hellenistic and Greco-Romen Popular Art in Asia Minor: Ionia, Lydia and Phrygia, Mansel’e Armağan I, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1974:119-126.

102. Litré P. É. Oeuvres Completes D'Hippocrate Traduction Nouvelle. Tome second, Amsterdam: Adolf M.Hakkert, 1961.

103. Göney S. Büyük Menderes Bölgesi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1975.

104. Akurgal E. Eski İzmir I- Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.

105. Wycherley R.E. Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu? 3.Baskı, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993.

106. Blanck H. Eski Yunan ve Roma'da Yaşam, İstanbul: Arion Yayınevi, 1999.

107. Yaraş A. Antik Çağın en önemli Eğitim kurumları; Gimnasionlar, Türk Arkeoloji dergisi, sayı:XXXI, Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, 1997.

108. Cook J.M. The Greeks in Ionia and The East, London: Printed Offset in Great Britain, 1970.

109. Tuluk B. Batı Anadolu'daki Gymnasionlar, İzmir:T.C.Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Lisans Tezi, 1984.

110. Reden S.V. Exchange In Ancient Greece, London: Gerald Duckworth & Co. Ltd, 2003.

111. Yegül F. Archaeological Exploration of Sardis, The Bath-Gymnasium Complex at Sardis, England:Harward University Press, 1986.

112. Yegül F. *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. Cambridge,Masachusetts, London England:The MIT Press, 1992.

113. Radt W. Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi Yapıları, İstanbul:Yapı ve Kredi Yayınları, 2001.

114. Waelkens M.Hellenistic and Roman Influence in The Imperial Architecture of Asia Minor, The Greek Renaissance In The Roman Empire, Edit: S.Walker and Cameron A, London:Bulletin Supplement, 1989.

115. Jones A.H.M. The Grek City, From Alexander to Justinian, Oxford: Oxford at The Clarendon Press, 1940.

116. Homeros. Odyseia, (çev:Azra Erhat),13.Basım, İstanbul : Can Yayınları, 2002.
117. Homeros. *İlyada*, (çev:Azra Erhat),15.Basım, İstanbul: Can Yayınları, 2003.
118. Çapar. Ö. Homeros destanlarında Anadolu Kavimleri. IX.Türk Tarih Kongresi I.cilt Ankara:TTK, 1986.
119. Hesiod. Hesiodos Eseri ve Kaynakları, (Çev: Sabahattin Eyuboğlu ve Azra Erhat), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
120. Hesiod. The Homeric Hymns and Homerica, Translated: H.G.Evelyn-White, Other Grek and Roman Epic Poets in the Loeb Series, Harvard University Press, 1936.
121. Çelgin G. Örneklerle Helenistik Çağ Şiiri, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
122. Demiriş B. Grekler'de Tarih Yazımı, Anadolu Araştırmaları XIII, İstanbul:İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1994.
123. Akurgal A. Anadolu Uygarlıkları, 7. baskı, İstanbul : Net Turistik yayınları, 2000.
124. Bean G.E. Eski Çağda Ege Bölgesi, İstanbul:Arion Yayınevi, 1995.
125. Bingöl O. Magnesia Ad Maeandrum–Menderes Magnesiası, Ankara: T.C.Kültür Bakanlığı Yayını, 1998.
126. Hodges H. Technology in The Ancient World, USA: The Penguin Press, 1970.
127. Herodotos. Herodot Tarihi, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1991.
128. Scerrer P, Efes Rehberi, İstanbul:Ege Yayınları ve Avusturya Arkeoloji Enstitüsü, 2000.
129. Strabon. Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası, Kitap:XII-XIII-XIV, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.

130. Magie D. Roman Rule In Asia Minor. USA: Princeton University Press, 1948.
131. Akurgal E. Municipality of İzmir, City Library Series:7, Publications of the Metropolitan, 2000.
132. Sevin V. Van / On The Zernaki Tepe Urartian Grid-Plan Once Again Anatolica XIII 173-180, 1997.
133. Greaves A.M. Miletos Bir Tarih, (Çeviren:H.Ç.Öztürk), İstanbul:Homer Kitapevi, 2003 :10-110.
134. Akurgal E. Eski İzmir I- Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
135. Şahin M. Anadolu Bir Mimar Hermogenes, İzmir: Ege Yayınları, 2002.
136. Vitruvius. Mimarlık Üzerine On Kitap, Vitruvius The Ten Books On Architectura, (Çev.S. Güven) Üçüncü Baskı, İstanbul, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı, 1998.
137. Türkiye’de Tarihi Su Yapıları, Ankara:Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü İşletme ve Bakım Dairesi Başkanlığı, 1984.
138. Tomlinson R.A., Yunan Mimarlığı, Homer Kitapevi, 2003.
139. Landels J.G. Eski Yunan ve Roma’da Mühendislik, 9. Basım, Ankara:TÜBİTAK, 2000.
140. PENSO G. La Medicina Romana. Edizioni: CIBA-GEIGY, Milano, 1989.
141. Garrison F.H. History of Medicine, Fourth Edition. London: W.B. Saunders Company, 1929.
142. Scarborough J. Roman Medicine, Second Edition, New York:Cornell University Press, 1976.
143. Bayatlı O. Bergama Tarihinde Asklepyon, 5. Basım, İzmir: Bergama Belediyesi Kültür Yayınları, 1991.
144. Kerenya C. Asklepios Archetypal Image Of The Physician’s Existence, Second Edition, Bolling Series LXV-3, Princeton University Press, 1981.

145. Jackson R. Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar. İstanbul:Homer Kitapevi, 1999.
146. Magie D. Anadolu'da Romalılar, İstanbul:Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001.
147. Mitchell S. Anatolia Land, Men,And Gods İn Asia Minor, Volume I, The Celts And The Impact of Roman Rules, London: Oxford University Press, 1993.
148. Livius T. Roma Tarihi, Roma Tarihi / Şehrin Kuruluşundan İtibaren. (Çeviren: Şenbark Başgelen, Yayına Hazırlayan: Nezih Başgelen), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1994.
149. Fagan G.G. Bathing In The Public In The Roman World, Usa:The University Of Michigan Press, 2002.
150. Seneca. Ahlâki Mektuplar Epistulae Morales (Kitap I-XX) (Çev:Türkân Uzel), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
151. Rich A. Balnea, (J.Murray, A Dictionary of Greek And Roman Antiquities, London, 1875), Online Article, 20. 08. 2004.
152. Gang W. Gymnasionlar, Hamamlar ve Tuvaletler, Pergamon, Antik Bir Kentin Tarihi Ve Yapıları İstanbul: Yapı Ve Kredi Yayınları, 2001.
153. Lanciani R. Ancient Rome in Light of Recent Discoveries. Boston:Houghton Press, 1898. (online edition)
155. Columella M. J.L On Agriculture. (Editors: E.H.Warmington) Great Britain: The Chaucer Press.The Loeb Classical Library, 1976.
156. Cato P.M. ve Varro T.M. On Agriculture, (Edith: G.P.Goold) 5.Reprinted, Great Britain: Fletcher &Son Ltd, Norwichthe Loeb Classical Library, 1979.
157. Garrett G. Fagan G. Three Studies in Roman Public Bathing: Origins, Growth and Social Aspects. Michigan: A Bell&Howell Company, 1995.
158. Dinç R. ve Dede E. Tralleis (2000) Kazı Raporu, 24.Kazı Sonuçları Toplantısı 1.Cilt (Ayrı basım), Ankara:T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2003.

159. Dinç R.Tralleis. istanbul:Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.

159. Kretzschmer F. Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik (Çev:Z.Zühre İlkelen) İstanbul:Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.

160. Terim K.T. Aphrodisias, İstanbul:Net Turistik Yayınları, 2002.

161. Thorpe M.Roma Mimarlığı, (Çev:Rıfat Akbulut),İstanbul: Homer Kitapevi, 2002.

162. Juvenal.The Sixteen Satires (Translate: P.Green), 9. Edition. England: Penguin Books, 1974.

163 Aritotales, Politika. (Çev.İsmail Tunah).7.Baskı.İstanbul:Remzi Kitapevi, 2004.

164 Platon Yasalar I, II. (Çevirenler:Şentuna C. Babür S.) İstanbul:Kabalıcı Yayınevi, 1998

165. Pioreschi P. Brief History Of Medicine Medicine, New York: Edwin Mellen Press, 1991.

166. Robinson V. The Story Of Medicine, New York:The New York Home Library, 1943:28-86

167. Dalby A. Grainger S. Antik Çağ Yemekleri ve Yemek Kültürü (Çeviren:B.Avunç) İstanbul: Homer Kitapevi, 2001.

168. Akok M. Anakara Şehrindeki Roma Hamamı, Türk Arkeoloji Dergisi 1968, sayı:XVII-1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969.

169.Temizsoy İ, Esen İ ve Ateşoğulları S. Ankara Roma Hamamı 2001 Yılı Kurtarma Kazısı, Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2001 Yıllığı, 2002.

170. Taşkent K. Genç Plinius'un Anadolu Mektupları, (Çeviren:Ç.Dürüşken) İstanbul:Yapı ve Kredi Yayınları Klasik Yapıtlar Dizisi, 1999.

171. Anabolu M. İstanbul ve Anadolu'daki Roma İmparatorluk Dönemi Mimarlık Yapıtlar, İstanbul:Arkeoloji ve Sanat Yapıtları, 2001.

172. Farrington A. The Roman Baths of Lycia-An Architectural Study, Ankara:The British Institute of Archaeology at Ankara, 1995.

173. Zoroğlu L. Kelenderis 1989 Yılı Kazısı, XII.Kazı Sonuçları Toplantısı II, Ankara:T.C.Kültür bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1990.

174. Şimşek C. V.Dönem Hierapolis Roma Hamamı Kazısı, V.Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 25-28 Nisan 1994 Didim,Ankara: T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

175. Kızıl A. Keramos Roma Hamamı Temizlik Çalışması, VIII.Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 7-9 Nisan 1997 Kuşadası, Ankara:T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

176. Aslan G.F. Anakara Roma Hamamı Kazısından Çıkarılan İskeletlerin Paleopatolojik İncelemesi, Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2001 Yıllığı, 2002.

177. Özbek M. İznik Roma Açık hava Tiyatrosundaki Kilisede Bulunan Bebek İskeletleri, Belleten Cilt:LV, Sayı:212-214, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991.

178. Şeftalioğlu E. Uşak, Ulubey, Aksaz hamamı Kurtarma Kazısı Raporu X.Kazı Sonuçları Raporu Ankara: T.C.kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiaat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, 1991:107,112

179. Aritotales, Politika. (Çev.İsmail Tunalı). 7. Baskı. İstanbul:Remzi Kitapevi, 2004.

180. Yegül F. Efes ve Sardis: Antik Çağda Kentleşme ve Anadolu Seçeneği, 1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları, Ankara: T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.

182. Emiroğlu K. Gündelik Hayatımızın Tarihi, Ankara: Dost Kitapevi, 2001.

183. Aru K. A. Türk Hamamları Etüdü. İstanbul:İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi İstanbul Matbası, 1949.

184. Flaceliere R. Daily Life in Greece, London:Orion Publishing Co.1965: 28

185. Demand N. Women and Slaves in The Greco-Romen Culture, New York:Routledge,1998.

186. Erdim M. Anadolu'da Geleneksel Konut Birimi, İzmir:Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1980.

187. Pliny Natural History, Volume VIII-Libri XXVIII-XXXII 3.Reprinted. London: Harvard University Press, 1980.

188. Hodgkinson P. Los Jardines de Catalunga Barcelano-Spain, Taler De Architectura, An Encylopedia of Modern Architecture, Edit:Yukio Futugawa, Tokyo:A.D.A. Edita Tokyo Co.Ltd.1985.

189.Gültekin E. Bahçe ve Peyzaj Sanatları Tarihi. Adana: Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, 1974.

190.Columella M.J.L. DE RE RUSTICA LIBER PRIMUS Submitted by Juan José Marcos (Plasencia, Spain) From The Edition of V. Lundström (1902-1917). (online edition)

191. Plinius Y. Genç Plinius'un Anadolu Mektupları, Plinius, Epistulae, 10.Kitap, (Çev: Çiğdem Dürüşken), İstanbul:Yapı ve Kredi Yayınları, 1999.

192. Dürüşken Ç. Genç Pilinius'un Mektupları Işığında Roma Yaşamından Kesitler, Anadolu Araştırmaları XIII, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1994.

193. Handbook of Ancient Water Techonology Techonology, (Editor: Örgan Wikander),Vol:2, Koninklijke : The Netherlands Academic Publishers, 2000.

194. Umar B. Pisidia. İstanbul:Ak Yayınları Kültür ve Sanat Kitapları, 1985.

195. Palladius Taurus Aemilianus Opus Agriculturae (Edith:B.Lodge, S.J.H. Herrtage) London: The Early English Text Society, by N. Trübner & Co., 1873 and 1879. Agriculture -- Early works to 1800.

196. Prokopios İstanbul'da Iustinianus Döneminde Yapılar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1994.

197. İzmirligil Ü. Side Su Yolları, VIII..Türk Tarih kongresi I.Cilt, 11-15 Ekim,1976, Ankara:Türk Tarih Kurumu;1979: 467-470.

198. Bakan M. Plinius Nikomedeia Mektupları, İzmit 1998:17

199. Hodge A. T. Roman Aqueducts& Water Supply, London:Duckworth Company, 1992.

200. Roth L.M.Mimarlığın Öyküsü, 2. Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.

201. Suetonius II (Edith: E.T.Page and friends) Great Britain:Fletcher &Son Ltd, Norwichthe Loeb Classical Library, 1979.

202. Yıldız N. Eskiçağda Yunan- Roma Döneminde Hukuk Eğitimi ve Öğretimi, Anadolu Araştırmaları XII İstanbul: İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990.

203. Price F.S.R. Ritüel ve İktidar. (Çeviren:T.Esin) Ankara: İmge Yayınevi, 2004.

İKİNCİL KAYNAKLAR

1. Erginöz Ş.G Hititlerde Anatomi ve Tıp, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Rektörlük No: 4218, 1999.

2. Xenophon Anabasis. Cambridge : Harward University Press, 1998.

3. The Cambridge Ancient History, Volume VII, The Hellenistic Monarchies and The Rise of Roma, Third printed, Edit: S.A:Cook, Litt D, F.E.Adcock, M.A., 3.M.P.Charlesworth,M.A., Cambridge, London, New York, Melbourne: Cambridge University Press, 1975.

4. Anabolu M.U. Ege Bölgesi Irmaklarının Düşündürdükleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994: 358-364.

5. Vryonis S.The Medical Unity Of The Mediterranean World in Antiquity and The Middle Ages, Crete University Press,1991.

6. Sarıgöllü A. Roma Edebiyatında Destan, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: No. 232, 1973.

7. Can Ş. Klasik Yunan Mitolojisi, Beşinci Baskı, İstanbul: İnkılap Yayınları, 2002.

8. Yıldız N. Eskiçağda Hukuk Eğitimi. Anadolu araştırmaları XII. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990:119-144

9. Kramer N.S. Sümerler. İstanbul:Kabalıcı Yayınevi, 2002.

10. Harrison. İç hastalıkları Prensipleri, Cilt 1. 15. Edisyon. İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri Ltd. Şti &McGraw-Hill Comp.Inc, 2004: 271-275

11. **Umur Z.** Eski Hukuklar Arasında Roma Hukukunun Bazı Özellikleri, Anadolu Araştırmaları XII,İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990:145-156.
12. **Özer N.** Türkiye Kaplıcalarının Tarihçesine Kısa Bir Bakış, I.Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992:271-276
13. **Kaptan D.** Hamamlar, Hidroterapi ve Likya Üzerine Notlar, Günışığında Anadolu-Essays İn Honour Of Cevdet Bayburtluoğlu, İstanbul:Homer Kitapevi, 2001.
14. **İplikçioğlu B.** Ephesus yazıtları Işığında İmparator Diocletianus'a Kadar Roma Şövalye Sınıfı ve Asia Eyaletindeki Resmi Görevlileri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
15. **French D.H.** Pre-and Early-Roman Roads of Asia Minor, Arkeoloji Dergisi V, İzmir:Ege üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları,1998:179-187
16. **Mithen S.** Aklın Tarih Öncesi, Ankara:Dost Yayınları,1996.
17. **Onurkan S.** Doğu Trakya'da Roma Kalıntıları Üzerine, XI:Türk Tarih Kongresi,Ankara 5-9 Eylül Kongreye Sunulan Bildiriler I.Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994 387-392
19. **Koffmann M.** Troia Kapılarındaki Steller Truisa/ Tarawa/ Wilusa'da Apaliunas-Apollon, 1997 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları, Ankara: T.C.Kültür Bakanlığı Kültür Ve Tabiat Vakfı Başkanlığı Yayınları, 1998.
20. **Boysal Y.** Kuzey Karia Helenistik Tapınaklarına Kısa Bir Bakış, , XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, I.Cilt Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi,1994: 321-330, 5-9 Eylül 1990.
21. **Gürler B.** Yeni Kronolojik Verilerin Işığında İonia kalıp Yapımı Kaselerinin Bazı Serilerinin Değerlendirilmesi, Belleten Cilt LXIV, sayı:240, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2001.
22. **Desideri P.** Culture And Politics In Hellenistic Tarsus, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını,1994:309-320.
23. **Küken G.** İlkçağda Eğitim Felsefesi, İstanbul: Alfa Yayınları, 2003.
24. **Şenberk S.** Vergilius'un Ekloglarında İnsan ve Mücadelesi, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.

25. Malay H. And Nalbantoğlu C. The Cult of Apollon Pleurenos in Lydia, Arkeoloji Dergisi IV, İzmir:Ege üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1996:75-8.
26. Işık A. Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayını, 2001.
27. Vassilika E. Greek and Roman Art, Cambridge:Cambridge University Press, 1988.
28. Gren M.T. The City of Moon God, Religios Traditions of Harran, Köln, Brill,1992.
29. Umar B. Türkiye’de Tarihsel Adlar, 2. Baskı, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1993.
30. Umar B. İlkçağda Türkiye Halkı, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1999.
31. Erendil M. Yunanlıların Kökeni ve Yunan Milletiyle (Greklerle) İlgili Kavram ve Deyimler, Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Türk-Yunan İlişkileri, Ankara :ATASE Yayınları, 1986: 102-114.
32. Antik Yunan’dan Yaşayan Sözler, (Derleyen:Erten E., Karayel E.,Taşçı V.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.
33. Schirmer. Hitit Mimarlığı, İstanbul:Arkeoloji ve Sanat yayınları, 1982.
34. Gonnet H. Hawkinns J.D. ve Grelais J.P. Kurucu Tanrı Telibinu ve Apollon’a Değgin Yeni Bir Yayın üzerine Gözlenimler, Archium Anatolicum-Anadolu Arşivleri, Sayı: 5, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2003:69-78.
35. Enrico P. Artemis The Multible Goddess and the Didymaion, VIII.Türk tarih kongresi Bildiri Kitabı I.Cilt,Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979, 11-15 Ekim 1976.
36. Antik Yunan Lirikleri, Platon-Aristoteles-Skolia-Laika, Hazırlayan:Kostas Topouzis, (Çeviren:K.Cüneyt Çetinkaya, Ankara:Öteki Matbaası, 2000.
37. Ateş M. Mitolojiler ve Semboller-Anatanrıça ve Doğurganlık Sembolleri, İstanbul: Aksiseda Matbaası, 2001.
40. Günbatı C. Two New Tablets Throwing Light On The Relations Between Anatolian Kings And Assyrian Merchants In The Period Of The Assyrian Colonies, Archium Anatolicum /Anadolu Arşivleri Sayı 2 Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1996: 5-38.

41. Ünal A. Batı Cephesinde Ne Var Ne Yok? Miken-Anadolu ve Ahhiyawa-Aka İlişkilerinde Son Durum, Gümüşğında Anadolu-Essays İn Honour Of Cevdet Bayburtluoğlu, İstanbul:Homer Kitapevi, 2001 .
42. Ertem H. Hitit devletinin İki Eyalet: Pala-Tum(m)ana, Anakara:Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları No:295,1980.
43. Melleaart J. *Beycesultan. Matthews R, Ancient Anatolia,London: Short Run Press Ltd, 1998: 62.*
44. Neve P. *Tanrılar ve Tapınaklar Kenti Hattuşa, Anadolu Araştırmaları XII, İstanbul: 2000: 21-40.*
45. Alp S. Hitit Güneşi, 2. Basım Ankara: TUBİTAK, 2003.
46. Otten H. Hitit Tarihinin Kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi, (çev:H.Ertem) Die Hethitischen Historischen Quellen und die Altorientalische Chronologie, Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie der Wissenschaften und der Literatur zu Mainz, Nr.3 Jahrgang 1968.
47. Memiş E. *M.Ö.2.Binyıl Anadolu Tarihinde Lukkalar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi,1994:269-275.*
49. Makkay J.*Funerary Sacrifices of the Yanma Complex and Their Anatolian and Hittite Relations, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi,1994: 149-168 .*
50. Yonarsay Y.K. Grek Edebiyat Tarihi, İstanbul:İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:3581, 1991.
52. Weitzmann K .*Representations of Hellenistic Oracles in Byzantine Manuscripts, Mansel'e Armağan I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1974: 397-410.*
53. Tunç S.G. Tarihte Batı Anadolu, Ege, Ege Adaları, VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976, Ankara:Türk Tarih Kurum, 1979: 335-340.
54. Garlan Y. Hellenistic Science: Its Applications İn Peace And War, The Cambridge Ancient History VII Part 1,The Hellenistic World, Second Edition, USA-Newyork:Cambridge University Press,1989.

55. Bremen R. The Limits of Participation, Dutch Monographs on Ancient History and Archaeology, Editors: A.M. Meijer ve H.W. Pleket, Volume XV, Gieben Publisher, 1989.
56. Onurkan S. Doğu Trakya'da Roma Kalıntıları Üzerine, IX. Türk Tarih kongresi I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu: 1994 387-390 .
57. Bayburtluoğlu C. Arykanda, İstanbul: Homer Kitapevi, 2003.
58. Antik Yunan Lirikleri, Platon-Aristoteles-Skolia-Laika, Hazırlayan: Kostas Topouzis, (Çeviren: K. Cüneyt Çetinkaya, Ankara: Öteki Matbaası, 2000.
59. Pollitt J.J. Art in The Hellenistic Age, Newyork, USA: Cambridge University Press, 1986.
60. Çelgin V.A. Termessos'taki Artemis Tapınakları, Epigrafik Verilere Göre Genel Bir Değerlendirme, Anadolu Araştırmaları XVI, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını, 2002: 87-114
61. Uzel İ. Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2000.
62. Lloyd G.E.R. Medicine. The Cambridge Ancient History, The Fourth Century B.C. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
63. Ünver S. Tıp Tarihi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943.
64. Athenaus The Deipnosophists Books I-III, Translate: Charles Burton Gulick, Reprinted 6, USA: Harvard University Press, 1993.
65. Athenaus The Deipnosophists Books XIII-XIV.635b, Translate: Charles Burton Gulick, Reprinted 6, USA: Harvard University Press, 1993.
66. Carpenter T.H. Antik Yunan'da Sanat ve Mitoloji, İstanbul: Homer Kitapevi, 2002.
67. Heidel A. Enuma Eliş. Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000.
68. Friedrich J, Kayıp Yazılar ve Diller, İstanbul : Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.

69. Albayrak İ. *Kültepe Metinlerinde Geçen "mā ū", "su" Kelimesi, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği Yayını, 2001: 300*
70. Kassian A. Koralëxt A. Sidel'tseu A. Ugarit , Verlag Münster Printed: Germany, 2002.
71. Işık F. İnan S. İnan K. Doğa Ana Kubaba/ Tanrıçaların Ege'de Buluşması, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayını, 1999.
72. Söğüt B. Phrygia Hierapolis'inde Yeni Bir Çeşme Anıtı, Anadolu Arşivleri, Sayı:5, Ankara:Ankara Üniversitesi Basımevi, 2003: 193-201
73. MELLAART J. "Excavations at Çatalhöyük", Anatolian Studies XII, 1962: 41-65.
74. Kurtz D. and Boardman J. Greek Burial Customs, London: Thames and Hudson, 1971.
75. Özkaya V. Cybele and the Waterside Shrines, Arkeoloji Dergisi IV, İzmir:Ege üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1996:97-107
76. Moazam F. Zaman M. Z. Special Section: The Role of the Ethics Consultant At the Interface of Cultures, The Journal of Clinical Ethics, Winter, 2003: 246-254.
77. Antik Yunan Lirikleri-Lirik Yazıtları, Hazırlayan:Kostas Topouzis, (Çeviren:K.Cüneyt Çetinkaya, Ankara:Öteki Matbaası, 2000.
78. Uçankuş H.T. Arkeoloji, Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
79. Clayton P. Price M. Antik Dünyanın Yedi Harikası, İstanbul:Homer Kitapevi, 2000.
80. Tekin O. River - Gods in Cilicia, in The Light of Numismatic Evidence, Varia Anatolica XIII, Paris: De Boccard Edition, 2000, La Cilivie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Actes de La Table Ronde Internationale D'Istanbul, 2-5 Novembre 1999.
81. Vernant J.P. Eski Yunanda Söylem ve Toplum. (Çev:M.E.Özcan), Ankara: İmge Kitapevi, 1996.
82. Dürüşken Ç. Roma'nın Gizemli Dinleri, İstanbul:Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.

83. Naso P.O. Karadeniz'den Mektuplar, (Çeviren:Çiğdem Dürüşken), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

84. Bryce T. Life and Society In The Hittite World, Oxford: Oxford University Press, 2002.

85. Otten H. Eski Anadolu Kültlerinin Devamlılığı İle İlgili Bazı Düşünceler, Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri, Ankara (1992) (25-32). Çorum-Türkiye 19-21 Temmuz,1990.

86. Savaş Ö.S. Hititler'de Fırtına Tanrısı İle Boğa Kültü Üzerine Bazı Gözlemler Ve Yorumlar, Archium Anatolicum-Anadolu Arşivleri, Sayı:5, Ankara:Ankara Üniversitesi Basımevi, 2002: 97-170.

87. Özgüç T. Maşat Höyük II. A Hittite Center in the Old Hittite Period. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1982.

88. Korfmann M. Troia Kapılarındaki Steller Truisa/Trawa/Wilusa'da Apaliunas-Apollon? Tübingen Üniversitesi, 1997 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları- Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesini koruma ve Yaşatma Derneği Yayını,1998.

89. Karagöz Ş. Küçük Asya'ya Özgü bir Tanrıça: Hekate, Anadolu Araştırmaları XVI, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Hititoloji, Prehistorya ve Önasya Arkeolojisi ve Eskiçağ Anabilim Dalları Yayınları ,2002.

90. Karağuz G. Hitit Kanunlarında Hırsızlık, Ankara:Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1990 Yıllığı, 1992: 107.

ÖZGEÇMİŞ

1960 yılında Kars'ta doğdu. İlk ve orta öğretimini Adana ilinde tamamladı. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Bölümünü bitirdi. Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesinde Sosyal Hizmet Uzmanı olarak göreve başladı. Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Halk Sağlığı Anabilim Dalında Yüksek Lisansını tamamladı ve Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalında Doktora programına başladı.

Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesinde Sosyal Hizmet Uzmanı olarak başladığı görevine devam etmektedir.

